

21

41

9(47-925)
mu-17

18 NOV 2011

ՀԱՅ ԱՐԺԱԿԱԿԱՆԻՑ

Ը Ս Ս Մ Ա Վ Ա Խ Ա Ր Ե Կ Ա Ց Ի Ա Յ Ա Յ

Ա Յ Ա Յ

Ն Ա Ր Ա Կ Ա Խ Ա Մ Ա Խ Ա Ր Ա Խ Թ Ի Կ Ա Ր

Մ Ա Վ Ա Խ Ա Ր Ե Կ Ա Ց Ի Ա Յ Ա Յ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐԱՆ

Դ. Ա.

ՀԱՅ ԱՐԺԱԿԱՆԻՒԹՅ

ԸՆՍ ՄՈՎՍ. ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՅ

ՊԱՐ

ՆՈՐ ՈՒՍՈՒՄՆԵՍԻԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՄՊԱՅ. ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՅ ՄԱԿՐԻ

Ա Հ Ե Կ Ա Ա

ՈՒ Խ Ե Թ Ա Բ Ե Ա Կ Ա Տ Ա Ր Ա Ր Ա Ր Ա

1906.

9(47.925)

Խ-17 ՊՐՈՅ. ԳՐ. ԽԱԼԵՎԵԱՆՑ
աւ

31 AUG. 2001

ՀԱՅ ԱՐԴԱԿԱՐԻՒԹԻՔ

ԸՆՏ ՄՈՎՍ. ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՅ

ԿԱՐ

ՆՈՐ ՈՒՍՈՒՄՆԵՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՄՊԱՅ. ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՅ ՄԵՍԻ

[ԳԼ. թ. — ձ. ԱՐԵՋՆ. ՏՐԵՎՈ. ձ. Գ. Ա. Համբակ. ձ. Ձ. Ա. Առաջնորդ. Ա. Արշակ. ձ. Ա. Անդրեասյան. առաջնորդ. Ա. Արշակ. Անդրեասյան. — Եղիշելուքը իշխան.]

ԹԱՐԳԱՐԱՆԵՑ

ԱՐՍԵՆ ՍԱՐԿ. ՍԻՄՈՆԵԱՆՑ

Ա Խ Ե Կ Ա Բ

Մ Խ Ե Թ Ա Բ Ե Ա Կ Ս Պ Ա Ր Ա Կ

1906.

Ա Զ Գ

1903 թ., ըստ տեսաւ Մուկուս Թրոքի,
Դր. Խալաթեանցի բնդարձակ տառմաս-
սիրութիւնը՝ Հայ Արշակունիիր ըստ Մուկ-
ուս Խորենացու «Հայոց Պատմութեան»,
— փորձ աղքարների բննադատութեան
— ուստե՛ն լեզուով (Մասն Ա. Տետո-
գուտութիւն, Էջ Ժ.2+400, Մ. Բ. Նի-
թեր, Էջ 193): Ի նկատի առնելով որ
շատերը մեր Տաճկահայ եւ այլ ազգային
բանասէրներից անձեռնաս են ծանօ-
թանալու այդ լորջ աշխատութեան ներ՝
ուս լեզուն շիմանալու պատճառով, մենք
սկսեցինք մաս-մաս թարգմանել այդ նե-
տագուտութիւնը՝ «Հանդէս Ամսօրեայ, ի Է-
ջերում» (Թ. 9, 12, 1904, 6, 8, 1905, 4,
6, 1906) առանց նետեւելու ուս բնազրի

զլուխների դասաւորովթեան, որեմն և
ժամանակագրովթեան կարգին։ Տասն եւ
ութ ընդարձակ զլուխներից մենք թարգ-
մանել ենք առ այժմ՝ շորսը՝ Ս. Մահակ
և Ս. Մաշտոց, Արշակունեաց անկումը
Հայաստանում, Մեծն Տրդատ և Գահ-
նամակ, որոնք լոյս են տեսնում այժմ
“Ազգային Մատենադարանի,, շարքում”
առանձին զրոյելով։

Մոսկովա, Ապրիլ 1906:

ԹԱՐԴՄԱՆԻՉԸ

ԲՈՎԱՆԴԻԿԱԽԹԻՒ

	<i>Էլ.</i>
1. Ա. Սահմակի եւ Ա. Մաշտոցի գործունէնքնիւթիւնը, ուղարկութիւնը, գործունէնքնիւթիւնը	1 — 38
2. Արտաշեր եւ Արշակունեաց մակումն Հայաստանում	38 — 72
3. Մեծն Տրդաւու (գլ. Ա.)	73 — 93
4. Գայզ - համակի մասին	94 — 103
5. Մեծն Տրդաւու (գլ. Բ.)	104 — 124

Ա. ԱՇՀԵԿԻ ԵՒ Ա. ՄԱԹՏՈՅԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒ-
ԹԻՒՆԸ ՅՈՒԹՈՒՑ ՀԵՅ ԼՈՒԾԵԿՈՐՈՒԹԵԱՆ

Սուրբ Մաշտոցի կենսագրութիւնը մեր
ձեռքը հասել է երկու խմբագրութեամբ.
առաջինը՝ որ լոյս է տեսել 1833 թուին Վե-
նետիկում, աւելի ընդարձակ է եւ շարադա-
սութեան կողմից նկատելի կերպով տարբերում
է երկրորդից, որը լոյս է տեսել 1854 թ. դար-
ձեալ Վենետիկում՝ Սովիելք, կոչուած շարքի
մէջ։ Վերջերս (1894 թ.) վերոյիշեալ երկու
խմբագրութիւններն եւս տպագրուեցին մի գրքի
մէջ։ Այս երկու խմբագրութեանց մասին քննա-
կան գրականութեան մէջ յայտնուեցին տարբեր
կարծիքներ. Վենետիկի Մխիթարեանները¹ նոյն
իսկ մինչեւ այսօր կորիւնի իսկական խմբագրու-
թիւնը համարում են երկրորդը, այն է
աւելի համառօտ եւ գրական տեսակէտից աւելի
հարթ կազմուած խմբագրութիւնը։ Սակայն
ինդրի խոր ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տալիս,

¹ Տես օր. Հ. Բ. Սարգսիսեանի, քննութիւն Ագա-
թանգեղոսի մասին 1890, էջ 109 եւ հետ. նաև «Կորիւն»ի
1894թ. հրտ. յառաջաբանը։ Առյն կարծիքի է նոյնպէս
Անդիացի հայագէտ Կոնֆրեռ («Հանդէս» 1903. Փետ.)։

որ համառօտ խմբագրութիւնը ինքնուրոյն մի գործ չէ եւ կազմուած է, ինչպէս ես ենթադրում եմ, խորենացու զօրեղ ազգեցութեան տակ, եւ հետեւաբար իւր ներկայ գիրքով հազիւթէ Թագարուց առաջ գրուած լինի:¹ Առաջին կամ ընդարձակ խմբագրութեան հարազատութեան ապացոյցներ են ի միջի այլոց այն մի շարք համապատասխան եւ նոյնանման կտորները, որ ունի մեր այս խմբագրութիւնը համեմատած Պազար Փարագեցու հետ (պատմութեան ա. մասում հայոց նշանագրերի գիւտի մասին), որը օգտուել է Կորիւնից եւ մասամբ նաեւ Ագաթանգեղոսի հետ, որի վերջնական խմբագրութեան վրայ Ս. Մաշտոցի կենսագիրը զօրեղ ազգեցութիւն է ունեցել:

Այսպիսով ուրեմն մի կողմից ունենալով Կորիւն (առաջին խմբագրութիւնը), միւս կողմից Պազար, մենք կարող եինք վերաստուգել եւ ճշգրտել Խորենացուն:

Ակսենք Հայոց նշանագրերը գտնողի անունից:

Բոլոր հին հեղինակները մինչեւ Ը դարը Յ. Ք. զօր օր. Կորիւնը, Եղիկի Կողբացին,² Կ. Պոլսոյ Պատարիարք Պիոնկը (390—446թ.)

¹ Նորայր իր հետազոտութեան մեջ Կորիւնի մասին (Ել. 397 և շար. Թիֆլ. 1900) երկրորդ խմբագրութիւնը կեղծ Կորիւն է անուանում եւ նրա կազմուելու ժամանակը հասցնում է մինչեւ Ժ. Ա. Ֆ. Պարերը:

² Այսն են վերագրում “Եղիկայ առ Մաշտոց ահա Հ. Բ. Սարգսիսկան քննութ. Ադամի անդ. մասին Ել. 383:

* մեր երանելի հարց ուղղած թղթում՝¹ Ղազար Փարպեցին,² Արքահամ կաթողիկոսը³ (Զ. դ.), և դարու անանուն հեղինակը.⁴ Յովհան Օձնեցի կաթողիկոսը⁵ և դարու սկզբում, Մովսէս կաղանկատուացին (և դարու հին խմբագրութեամբ),⁶ — Մաշտոց⁷ են անուանում հռչակաւոր սուրբ գործչին։ Ինքը խորենացին

1 “Մատենագրաբան հայկական թարգմանութեանց նախնեացը Զարբանալ. Աւենեա. 1889. էջ 664. “Գիրք թղթոցն էջ 1 եւ 9 (Թիֆլ. 1901)։

2 Ղազար Փարպեցու պատմութեան մեջ առևն աեղ յիշում է “Մաշտոցը բացառութեամբ մի հատուածի (էջ 39—41)։ որտեղ նոյն անձը կոչուում է “Մեսրովովոց” Այս հատուածի յետոյ ներմուծուած լինելու մասին կը խօսուի մի փոքր յետոյ։

3 “Թուղթ Գրդ առ եպիս. Կիւրինն. աեւ ՌԵՄԱՍԱՆ Հրա. Աղարշապատ մ. բ. էջ 84։

4 Ընդօրինակողներից փոքր ինչ աղճատուած ձեւով Մասրդ Դէր տօն պահածու, աեւ Migne, Patrol. s. g. t. 127, p. 901.

5 “Մատենագրութիւնը, Աւենեա. էջ 66. “Գիրք թղթոցն, էջ 220։

6 Հրա. Էմինի էջ 71, 72, 160, 176 եւ սփոյն երկու աեղ (էջ 69 եւ 73, եւ պարիզի Հրա. 189—195) եւ այն իսորագրեաւմ եւ ոչ բնագրում էլլուստրում յիշում է “Մեսրովովուն”։

7 Կան ընթերցուածք Մաշտոց, Մաշրոց, Մաշտոց եւ Մաժղոց։ Այս անունը թէեւ ատկաւ, բայց պատմակում է մատենագիրների մեջ։ Դու դարում Ստեփան Սիւնեցու պատմութեան մեջ (Հրա. Խմինի էջ 18) յիշում է ոռներանելի Մաշտոց։ որը Սիւնիքում մետրոպոլիտ է նշանակուել։ Կերուեա իւ եւ Յովհաննես իւ (Զ. դ.) կաթողիկոսների թղթերում — “Մաշտոց, եպիսկոպոս խոսխոռաւունեացը (Զարբանալ. պատմ. հայ գալրութեան մ. ա. տիպ թ. էջ 400—401, Ստեփ. Օքքէլ. էջ 66 եւ Մ. Կառլամանկ. էջ 95, Հրա. Խմինի). յայտնի է նաև Մաշտոց անունով կաթողիկոս † 897։

իւր Պատմութեան Բ գրքի սկզբում, այսինքն
այնտեղ, որտեղ նա անցողակի յիշում է երա-
նելի Ռւսուցչին, նոյնպէս Մաշտոց է կոչում
(միայն մի անգամ), սակայն յետոյ Գ գրքի
վերջում, որտեղ նոյն անձին նուիրուած են մի
քանի գլուխներ, աւելի քան երեսուն գեպքում
այլ կերպ չէ կոչում նրան, բայց միայն Մ'նս-
րով մատենագիրները, գոցա թւում նաեւ Կո-
րիւնի երկրորդ խմբագրութիւնը, հետեւելով
նրան սկսեցին գլխաւորապէս գործ ածել Մ եւ-
րովապ անունը, իսկ մի քանիսը երկու անունն
եւս, համարելով մէկը իբրեւ իսկական անուն,
իսկ միւսը մականուն: «Վարք Ս. Ներսիսի»,
(Էջ 110) ըստ երեւոյթին այդ մաքով գործա-
ծութեան առաջին օրինակը տուաւ, բայց յայ-
տնի չէ — ի՞նչ տեղեկութիւնների վրայ
հիմնուած:

Իսկապէս ի՞նչ է նշանակում «Մաշտոց»:
Գարագաշեան¹ այս անունը յունական բաժտօս
բառից է առաջացած համարում, որ նշանա-
կում է, ըստնորա, «բարձրութիւն», հաւանօրէն
եկեղեցական որեւէ տիտղոսի մաքով, որը ստա-
ցել էր Ս. Մաշտոց Բիւզանդիոնում՝ նման
«Ակումիա» — ²Ախօմիտօս (³անխոնջ) կամ
ըստ Խորենացու Եկեղեցսիաստէս — ²Էքչլիտօս/⁴աս-
տիչ — տիտղոսներին:

Եթէ յիրաւի «Մաշտոց» անունը առա-
ջացած է բաժտօս-ից, հապա որ կանոնով հայերս

¹ «Քննակ. Թատոմ. Հայոց», Գ. Էջ 193, Պ. Էջ 22:

առաջին հնչիւնը օ փոխել ենք — շի, իսկ
երկրորդ չ ցի:

Բաց ի գրանից պէտք էր նախապէս ապա-
ցուցանել, թէ Իիւզանդիայում գոյութիւն ու-
նէր բաժտութիւն եկեղեցական տիտղոսը, որ գարա-
գաշեան չէ անում։¹ Մաստօս բառի նախնական
նշանակութիւնն է “պտուկ”, “կուրծք”, յետոյ
“ստինք” (կենդանիների) եւ վերջապէս “բար-
ձրութիւն”, “բարձունք”. որպէս եկեղեցական
տիտղոս գոնէ Սուիդասի (Suidas) բառարանում
չէ յիշւում։

Ինձ թւում է, որ մեզ հետաքրքրող այս
անունը կարելի էր պակաս խիզախութեամբ բա-
ցատրել հայերէն լեզուի մաշտել բայարմատից
— մաշտ, որ նշանակում է “մազերը թա-
փուել”, “ճաղատանալ”, -ոց մասնիկով կը
նշանակէ “անհեր”, “ճաղատ”, թէ եւ “մաշ-
տել”, բառը կարող է ունենալ նաեւ մի այլ
նշանակութիւն, որ մեզ հասած յիշատակա-
րանների մէջ չի պահուել։

Ինչ վերաբերում է եկեղեցական ծիսաւ-
րանի կամ Արարողազրքի “Աշտոց” կոչ-

¹ Եման, ըստ իս, քիչ հաւաքան սատ գարա-
նութիւն է առաջարկում Գարագաշեան (դի. 22) նաև
“Մեսրովով”, անուան, առաջացած համարելով պարսից ?
Միւշը բառից, “Գրագիր”, “քարտուղարու նշանակու-
թեամբ, սակայն թէ ինչպէս “միւշը իշխանութիւն կարող էր “Մես-
րովով”, առաջ դալ, այդ մասին լուսում է նա։ Հ. Բ. Սար-
գիսեան (Արաթանգուլ. էջ 404) “Մեսրովով”, ասորական
Մար-Սիովով — այսինքն — “աւեր Սերովէնից է համարում
առաջացած, որ ինձ նոյնպէս կամայական է թւում։”

մանը, ինձ թւում է, հակառակ մեր բանասիրութեան մէջ ընդհանրացած կարծիքին,¹ որ այդպէս կոչուել է ծիսարանը կազմողի, աւելի ճիշտ նրա խմբագրողի *Մաշտոց* գիտնական կաթողիկոսի անունով, որը վարում էր կաթողիկոսութիւնը թ. դարու նոյն իսկ վերջերում:²

Այսպէս թէ այնպէս մի բան աներկրայելի է, որ Հայոց տառերը գտնողի խսկական անունը՝ *Մաշտոց* էր, ուստի եւ պէտք է վերականգնել այդ անունը:

Մաշտոցի կենսագրութիւնը եւ Հայոց տառերի գիւտի պատմութիւնը Խորենացին տալիս է ընդհանրա պէս համաձայն իւր աղքակուների — Կորիւնի եւ Ղաղարի, բայց թոյլ է տալիս նոցա համեմատութեամբ նաեւ բաւական կարեւոր շեղումներ: Օր.՝ *Մաշտոց*ը ըստ նորա (*Գ.Լ.* իւէ) «սնեալ եւ ուսեալ (*էր*) առ մեծին Ներսիսի» — ցուցմունք որ ըստ ամենայն հաւանականութեան փոխ առած է «Վարդը *Ս. Ներսիսի*»³ գրուածքից եւ որը հազիւ թէ համապատասխան է իրականութեան: *Մեծն Ներսէս* ինչպէս երեւում է Փաւատասից եւ կարելի է մակարերել *Ամմիանոսից* վախճանուեց 373 թուից ուշ ուշ, որովհետեւ հետեւեալ իսկ աւրին Վաղենտիանոս կայսեր (\dagger 378) հրամանով

¹ Տես Ն. Շնորհայու «Ընդհանրա հանրական»ը հրատ. Երևան. էջ 274: Զամշեան «Հայոց Պատմութիւն» Ա. 769:

² Տես ի միջն այլոց Հ. Տաշեանի «Ցուցակ հայ ձեռնիւթեան» Ա. 1895, էջ 64:

³ «Առաջերբան» Զ., էջ 83, 110:

Նենդութեամբ սպանուեց հայ Պապ թագաւորը,¹
որին մեղադրում էին յիշեալ հայ կաթողիկոսին
թունաւորելու գործում. իսկ Ս. Մաշտոց վախ-
ճանուեց, ինչպէս յայտնի է, 439 թ., այսինքն
Ս. Սահակի մահից († 438) վեց ամիս յետոյ,
այն է ։ Յազկերտ Բ.ի (438—457 թ.) թա-
գաւորութեան առաջին տարին։ Այս հաշուով
անդամ, եթէ ենթադրենք, որ Մաշտոց ապրել
է 75 տարի, ապա նա Ս. Ներսիսի մահուան
տարին 8—9 տարեկանից աւելի չէր կարող
լինել։ Ոչ նուազ նշանակութիւն ունի եւ այն
հանգամանքը, որ այս մասին լուսմ են, թէ
Ս. Մաշտոցի կենսագիրը (նոյն իսկ երկրորդ
խմբագրութիւնը)։ Եւ թէ Ղազար Փարպեցին։

Ինչ վերաբերում է տառերի գիւտի պատ-
մութեան Խորենացին զարդարել է այն նոր
մանրամասնութիւններով, որոնք չեն հաս-
տատում հին աղբիւրներից։

Պէտք է դիտել, որ մինչեւ Հայոց տառերի
գիւտը Հայաստանում — արքունիքում եւ
պետական վարչութեան մէջ ։ արքունի դպիրք։²
ինչպէս որոշակի ասում է Ղազար,³ գործ էին
ածում հրովարտակների եւ դատաստանական
վճիռների մէջ ատորի եւ յոյն լեզուները,
միեւնոյն ժամանակ ասորերէնը գործածական
էր նաեւ եկեղեցական պաշտամունքներում։⁴
Երբ Մաշտոցն առաջին անգամ յղացաւ Հայոց

1 Տես Այս Հետազոտութեան էջ 186—187։

2 Պատմ. Հայոց, էջ 34։

3 Ibid., էջ 36։

տառերը գտնելու բախտաւոր միտքը, եւ այդ
միտքը համակրութեամբ ընդունեց Ս. Սահակ
կաթուղիկոսից, նոքա դիմեցին այդ ժամանա-
կւայ Հայոց թագաւոր Առամշապուհին, որը,
ի պատասխան նոցա առաջարկութեան, յայտ-
նեց, թէ ինքը առաջուց լսած է եղել Դանիել
անունով մի Ասորի եպիսկոպոսի մասին, որի մօտ
իրը թէ գտնւում էին Հայոց տառեր։ Ս. Սա-
հակի եւ Ս. Մաշտոցի թախանձանքով ուղար-
կւում է Աահրիճ անունով մէկը արքայական
հրովարտակով այդ նշանագրերի մասին Առամ-
շապուհին հաղորդող¹ Հարել երեցի մօտ (որը
յիշեալ Դանիելի բարեկամը կամ ազգականն
էր)՝ այդ նշանագրերը Հայաստան բերելու։
Հարել շտապում է գէպի Դանիել եւ գտնե-
լով նրա մօտ ցանկացեալ նշանագրերը, բերում
է Հայոց թագաւորին եւ կաթողիկոսին։ Սակայն
երբ սկսում են գործադրել, տեսնում են, որ
այս այբուբենը Հայոց լեզուի բոլոր հնչիւններն
արտայայտելու համար անկատար է, ուստի
ինքը՝ Մաշտոցը, որն այնչափ ոգեւորուած էր
այս գաղափարով, իւր հետ վերցնելով մի քանի
աշակերտներ՝ ուղեւորուեց Ասորիք (‘ի կող-
մանս Արամի’ⁱⁱ) յուսալով՝ թէ հմուտ անձանց
գործակցութեամբ կը կազմէ Հայոց լեզուի լիա-
կատար այբուբենը։ Նա այս նպատակով կանգ
է առնում Ասորւց երկու քաղաքներում-Ամի-
գում եւ Եղեսիայում, ուր տեղական եպիսկո-

ⁱ Այս մասին աւելի պարզ է խօսում Ղազար (էջ 37) քան Կորիւն (էջ 8)։

պոսներն Ակակիոս եւ Բաբիլաս չերմ եւ Համակրալից ընդունելութիւն են ցոյց տալիս։ Իւր հետ առած երիտասարդներին Մաշտոց երկու խմբակի է բաժանում. մի խումբը տեղաւորելով Ասորոց գպրոցում Եդեսից մէջ, ուր բնակւում էր եւ ինքը,¹ միւսն ուղարկում է Ա մոսատ քաղաքը Եփրատ գետի վրայ, Յունաց գպրոց՝ այս երկու լեզուներն ուսանելու։ Նոյն Եդեսիա քաղաքում Ա. Մաշտոցը մնաց մի առ ժամանակ նուիրելով իւր անձը խստամբեր կեանքի, պահեցողութեան ու աղօթքների եւ շարունակ զբաղուելով Հայերէն նշանագրերի գիւտի հոգսերով։ «Եւ այնպէս բազում աշխատութեանց Համբերեալ, ասում է Կորիւն, վասն իւրոյ ազգին բարեաց ինչ օճան գտանելոյ, որում պարգեւէր իսկ վիճակ յամենաշնորհողէն Աստուծոյ... նորոգ եւ սքանչելի աջում (sic) իւրով նշանագիրս Հայերէն լեզուին,» որոնց նա անյապաղ սկսեց անուններ

1 Նորայր (Աքնառուէր,, Ը. 13—16, եւ Հետազօտութիւն Կորիւնի մասին էջ 17) իրաւամբ առաջարկում է Կորիւնի բնագրի մէջ (էջ 9, տող 33, տիպ 1833) «ի յունական դպրութիւններ, իսոպից յետոյ, «անտի, բառից առաջ ոչ թէ վերջակէտ դնել, ինչպէս դրուած է, այլ միշակէտ, որ 1894 հրու մէջ ու դզուած է։ Արան Հարկեմ Համարում աւելացնել, որ նոյն նախագասութեան մէջ «գումարէր,, բառից յետոյ Հարկաւոր է ոչ թէ ստորակէտ, ինչպէս դրուած է բոլոր ապագրութեանց մէջ, այլ վերջակէտ միայն այն ժամանակ Հասկանալի կը լինի, թէ Մաշտոցն երիտասարդներին Սամսուատ ու զարկելուց յետոյ, ինքը մնաց Եդեսիայում։ Ի գեղ մի այլ որբագրութիւն եւս էջ 21, տող 20, «զիմանառութիւն,, բառից յետոյ նոյնպէս ուետք է, ըստ իս, ստորակէտ եւ ոչ թէ վերջակէտ դնել։

տալ եւ որոշ կարգերի վերածել, ապա եւ կապել եւ վանկեր յօրինել: Յետ այսորիկ նա հրաժարական տալով ասորի եպիսկոպոսներին եւ իւր հետ վերցնելով իւր աշակերտներին (որ ասոր ական դպրոցումն էին ուսանում), ուղեւորուեց Սամոսատ (նոցա մօտ, որոնք յուն ական դպրոցումն էին ուսանում): ուր նա ընդունեց տեղական եպիսկոպոսից եւ ընդհանրապէս հոգեւորականութիւնից մեծ յարգանքով: Այս քաղաքում Մաշտոց գտաւ մի ոմն գրիչ հելենական դպրութեան, Հռոմիանոս անունով եւ նրա գործակցութեամբ կարգաւորեց իւր գրած նոր հայերէն այլուրէնի նուրբ, կարճ, երկայն, պարզ եւ բարդ, հնչիւնները: Արանից անմիջապէս յետոյ, իւր երկու երեց աշակերտների — Յովհան Եկեղեցացու եւ Յովսէփ Պաղնացու հետ միասին նա ձեռնարկում է (Ս. Գլքի) թարգմանութեան սկսելով Սողոմոնի առակներից: Այս թարգմանութիւնը արտադրուեց նոյն Հռոմիանոս գրչի ձեռքով, որը միեւնոյն ժամանակ վարժեցնում էր աշակերտներին հայոց գեղագիր գրչութեան: Կատարելով այս ամենը Ս. Մաշտոց վերադարձաւ Հայաստան եւ իւր ջանքերի արդիւնքները ներկայացրեց Առամշապուհ թագաւորին եւ Ս. Սահակ կաթուղիկոսին:

Ահա թէ, իրապէս, ինչպէս պիտի մակաբերել ըստ Կորիւնի հայոց նշանագրերի գիւտի աւելի ստուգագոյն պատմութիւնը, որ այնքան հակառաբար եւ խառնաշփոթ են աւանդում

յետին աղբիւրները, որոնց թւում նաեւ խորենացին:

Մասնաւորապէս, մեր Մովսէսին պիտի վերագրել հետեւեալ, ըստ իմ կարծեաց, կամայական յաւելումներն եւ փոփոխութիւնները. — Վռամշապուհ թագաւորի Միջագետք երթալը, Պարսից Վռամ թագաւորի հրամանով, երկիրը խաղաղացնելու, — բոլորովին անհասկանալի դժուարութիւններ, որ կրում էր այնտեղ Հայոց թագաւորը քարտուղար չունենալու պատճառով (Ս. Մաշտոցի արքունիքը թողնելուց յետոյ), “քանզի բացատրում է մեր պատմագիրը հակառակ Ղաղարի Պարսկականաւուն վարեին (որտեղ) գրով” (Գլ. ծբ):

Այս բոլորը պակասում է նոյն իսկ Կորիւնի երկրորդ խմբագրութեան մէջ, որ ենթարկուած է Խորենացու այնչափ զօրեղ ազգեցութեանը:

Այնուհետև Խորենացու գրչին պէտք է վերագրել. — Հարել երեցի մասին տուած ոչ այնքան պարզ տեղեկութիւնները, որին մեր պատմագիրը, բացի զրանից, վերագրում է Հայոց այս ու բենական կազմելու, Դանիել եպիսկոպոսի օգնութեամբ, — եւ թագաւորի գեսպան Վահրիճի՝ Խաղունի նախարարական ցեղից սերուելը (Գլ. ծգ):

Մինչեւ իսկ այս յաւելումներն եւս պակասում են Ս. Մաշտոցի կենսագրի Կորիւնի երկրորդ խմբագրութեան մէջ:

Ալեքսապէս Ս. Մաշտոցի դէպի Միջագետք
արած ճանապարհորդութեան մանրամասնու-
թիւնները, այն է. — Նրա այցելութիւնը դա-
նիէլ եպիսկոպոսին, Եփեսոսի դիւանապետ եւ
Հեթանոս Հռետոր պղատոնին, — Նրա ուղեւո-
րութիւնը, ըստ ցուցման այս Հռետորի, Փիւ-
նիկի այից Սամոս (ակներեւ է կղզին) սոյն
Հռետորի ուսուցիչ, մեծ գիտնական Եպիփա-
նին որոնելու նպատակով, — զուր որոնումն
այս վերջինիս, որ մեռած լինելով թողել էր
իրեն աշակերտ Հռովիանոս անունով գրչին, —
Եւինչոր մանաւանդ կարեւորն է՝ տառերի գիւ-
տին նախընթաց Հրաշալի տեսիլը, Հան-
դերձ երեւութացեալ աջով գրելով ի վերայ
վիմի ա, ե, է, ը, ի, ո, ւ, եւ սրանից անմիջապէս
յետոյ Մաշտոցի ձեռնարկած (Հին կտակարանի)
22 կանոնական գրքերի եւ Կոռ կտա-
կարանի Հայերէն թարգմանութիւնը (Գլ.
ծդ), — այս ամէնը նոյնպէս պէտք է վերագրել
մեր պատմահօր Հնարագիտութեան, որ այսու
հանդերձ թերեւս օգտուել էր նաեւ յետին
աւանդութիւններից:

Այս բոլորը, կրկնում եմ ես, պէտք է
վերագրել միայն մեր պատմահօր Հնարագիտու-
թեան, թէեւ նոյն տողերը Հեթանոս ճարտասան
Պղատոնի, Հայոց նշանագրերը գտնողի դէպի
Փիւնիկիա եւ Սամոս կատարած ճանապարհոր-
դութեան եւ Նրա Հրաշալի տեսիլի մասին,
մենք գտնում ենք բառացի նոյնութեամբ նաեւ
Ղազարի պատմութեան մէջ։ Խնդիրն այն է, որ

Ղազար, ինչպէս վերեւն էլ յիշեցի հետեւում է Կորիւնի առաջին կամ հին խմբագրութեանը, որը Հայոց նշանագրերի գտնողին առանց բացառութեան աշաշոց, է կոչում, եւ բացի դրանից բնաւ անծանօթ են նրան, փոքր ինչ առաջ յիշուած Աշաշոցի ճանապարհորդութեան առասպելական մանրամասնութիւնները եւ նրա հրաշալի տեսիլը: Մինչդեռ Ղազարի տպագիր հրատարակութիւններում, այս իսկ հատուածը առաջ է բերուած ոչ միայն համաձայն Ա. Խորենացու պատմածին, այլ կատարելապէս յար եւ նման նրան: Այս նմանութիւնը ինձ կասկածելի թուեց եւ ես դեռ 1901 թ. գիմեցի Ա. Էջմիածին գիտնական Գալուստ Տէր-Մկրտչեանին. Խնդրելով համեմատել Ղազարի պատմութեան մեզ հետաքրքրող այս հատուածը Մայր-Աթոռի մատենագրաբանում գտնուած նոյն հեղինակի ծեռագիր օրինակներում: Համեմատութիւնից երեւաց, որ Ղազարի պատմութեան պահպանուած ամենահին մի ձեռագիր օրինակի մէջ, այն է թ. 611, ըստ ցուցակի Գէորգ Կաթողիկոսի, վերօյիշեալ հատուածը պակասում է, եւ նա ներմուծուած է Ղազարի պատմութեան 1774 թ. գրուած ձեռագրի մէջ՝ Ա. Խորենացու աղաւում: Հայոց, առաջին հրատարակութիւնից, որ լոյս տեսաւ 1695 թ. Ամստերդամում: Բայց որովհետեւ Ղազարի առաջին տպագիր հրատարակութիւնը (1793) 1774 թուին դրած ձեռագրից էր, ապա ուրեմն հասկանալի է,

թէ մեզ հետաքրքրով հատուածը ամբողջովին ընկաւ նաեւ Ղազարի պատմութեան բնագրի մէջ¹:

Որպէս զի համոզուինք, թէ Խորենացին որպիսի կամայականութեամբ կերպարանափոխում է Ա. Աահակի եւ Ա. Մաշտոցի յետագայ պատմութիւնը, աեսնենք ի՞նչ է հազորդում Աորիւնը նոցա մասին:

Հայոց նորագիւտ տառերը Հայաստան բերելուց յետոյ, Ա. Մաշտոցի ձեռքով մեր երկրում սկսում է մտաւոր լուսաւորութեան միզօրեղ գործունէութիւն. գպրոցներում մտցնում են գասաւանդութիւն հայոց լեզուի, բանում են նոր գպրոցներ եւ ամէն կերպ աշխատում են ժողովրդի մէջ հետաքրքրութիւն զարթեցնել դէպի ուսումն եւ գպրութիւնը. դրանից զատ սկսում են թարգմանել հայերէն այլեւայլ գրուածքներ:

Արա հետ միաժամանակ Ա. Մաշտոց ուղեւորում է հայկական զանազան գաւառներ, առանձնապէս Գողթն եւ Աիւնիք, ամէն տեղ հիմնելով նոր գպրոց եւ յաջողութեամբ մտցնելով հայ գպրութիւնը. իսկ Արաստանում եւ Աղուանքում օգտուելով իշխանաւորների հօվանաւորութիւնից եւ հոգեւորականութեան աջակցութիւնից նա հիմք է գնում երկու ազգու-

¹ Այդն համեմատութեան մանրամասնութիւնը աես յոդուած Հ. Պ. Տէր-Մկրտչիանի «Արարատ», 1901 թ., Կոյեմ, «Գևեկուն» էջ 542-549. Եւ առանձին արտասակ. էջ 1-8.

թիւնների դպրութեան՝ կազմելով նոցա համար առանձին այբուբեն։

Երբոր բաւականաչափ գործ կատարուած էր Հայաստանի պարսկական բաժնի մտաւոր եւ հոգեւոր լուսաւորութեան համար, Ա. Աահակ կաթուղիկոսը եւ Մաշտոցը սկսեցին հոգ տանել նաեւ Հայ ժողովրդի միւս կիսի մասին, որ գտնւում էր Յունաց կայսեր իշխանութեան տակ։ Ա. Մաշտոց իւր աշակերտներից շատերի հետ անցաւ Հայաստանի յունական բաժինը, ուր, շնորհիւ նախօրօք տարածուած իւր բարի համբաւի, հանդիպում է փառաւոր ընդունելութեան ոչ միայն հոգեւորականութեան, ժողովրդի ու նախարարների, այլ եւ երկրի սպարապետ Անտիոքի¹ կողմից։ Թէոգոս (Բ) կայսրը տեղեկանալով վերջինից Ա. Մաշտոցի այցելութեան նպատակի մասին, հրամայում է ընդունել նրան “վայելու մեծարանօք”, եւ արժանացնել ակումիտ (άχοιμητος) հոգեւոր տիտղոսին։ Զբաւականանալով սրանով, Ա. Մաշտոց թողնելով իւր աշակերտների մեծագոյն մասը, նոցանից աւագագունի, զեւոնդի հետ միասին Մելիտինէ քաղաքում տեղական եպիսկոպոսի Ակակիոսի հովանաւորութեան ներքոյ, ինքը

¹ Կորիւնի ձեռադրները ունին Անտիոքի եւ Անտիոքի, որից պէտք է եզրակացնել, թէ զօրավարի անունն Անտիոք էր, մինչդեռ Խորենացու ազգեցութեամբ, որի մէջ (Գլ. ծէ) նոյն զօրավարը Անտիոքը է կոչուած, Կորիւնի հրատարակիչները Անտիոքի ընթերցուածը Անտոլիս են արքագրել։ Կորիւնի Բ.դդ Խամբագրութիւնն եւս Անտոլիս ունի համաձայն Խորենացու։

դերջանի եպիսկոպոս Գինժի եւ աշակերտներից մի քանիսի հետ միասին ուղեւորւում է կայսերական քաղաքը Ա. Պոլիս, որտեղ նա փառաւոր ընդունելութիւն եւ պատիւ է գտնում Ատարիկոս պատրիարքից եւ Թէոդոս կայսրից. լիովին կատարում են նրա խնդիրքը — Հայոց յեզու Հայաստանի յունական բաժնի գպրոցներում առանգելու եւ այդ գպրոցների պահպահութեան համար արքունիքից միջոցներ յատկացնելու: Ա. Մաշտոցի մայրաքաղաքից վերադարձը նմանում է մի յաղթական գնացքի. ամեն տեղ ընդունում են նրան արտակարգ պատիւներով, իսկ Յունական Հայաստանի սպարապետը, ստանալով Հայոց գպրոցներին վերաբերեալ կայսերական հրովարտակը, առանց յապաղելու սկսում է հրամայուածը ի կատար ածել:

Այս ամենից յետոյ Ա. Սահակ եւ Մաշտոց Հոգալով Հայ գպրոցները զարդ ացնելու եւ ճոխացնելու մասին նորանոր թարգ մանութիւններով, իրենց աշակերտներից երկուսին — Յովակի փին եւ Եղիշիկին — ուղարկում են Ասորիք, որպէս զի նորա այնտեղ զբաղակին ասորի Ա. Հարց երկերը Հայերէն թարգ մանելու: Այս թարգ մանիչները, վերջացնելով իրենց աշխատութիւնը եւ ուղարկելով այն Հայաստան իւրեանց ուսուցիչներին, ուղեւորւում են Ա. Պոլիս, յոյն յեզու ուսումնասիրելու եւ նրանից թարգ մանութիւններ անելու: Այս երկուսին, մի քանի ժամանակից յետոյ, միանում են նօյն.

պէս ընկերներից երկուսը — ռէեւոնդ եւ
Առքիւնը, որոնք գալիս են կայսերական քա-
ղաքը Նոյն նպատակով : Այստեղ միառժամանակ
մելով եւ միասին գրական այլեւայլ աշխա-
տանքներով զբաղուելով մեր թարգմանիչները
վերադառնում են Հայրենիք, իրենց հետ պետք Ա. Գ. Պ. Ա. Վ.
Նելով Ա. Գրքի ճշգրիտ օրինակները 0-Հ-
բազմաթիւ գրուածքները եւ Կիկիոյ ու Ամենալ-
ժողովների կանոնները :

Ստանալով այս ձեռագիրները Ա. Աահազ,
որ գեռ առաջ թարգմանել էր յունարե-
նից¹ մի շարք եկեղեցական գրքերի եւ Ա. Հարց
գրուածքների Նորից սկսեց թարգմանել Եզ-
նիկի Հետ միասին այն (Ա. Գիրքը), որ առաջին
անգամ Հայոց տառերի գիւտից անմիջապէս
յետոյ սփութանակի, թարգմանուած էր եւ
բացի գրանից նաեւ այլեւայլ գրոց բազմաթիւ
մեկնութիւններ :

Դառնանք Խորենացուն :

Հայոց գրերի գիւտը պատմելուց յետոյ
Խորենացին խօսում է Հայաստանի պարսից
բաժնում բացուած գորոցների եւ ուսման մա-
սին, « ըստ ի յունաց մասէն նկատում է
մեր պատմագիրը ոչ առանց նպատակի, » որիք

¹ « Հայոց տառերի գիւտից անմիջապէս յետոյ » Փու-
թանակին, կատարուած թարգմանութիւն (Ա. Գրքի), առե-
լով, թերեւս ոքուր է Հասկանալ Ա. Առշատոցի ձեռքով
կատարուած այն թարգմանութիւնը Ասորելինից, որը յետոյ
նորից Ա. Աահազը աշխարհաների Հետ միասին նայել-
ուած գել եւ խօսքագրել է Հիմնուելով յոյն բնուիր օրինակ-
ների գրոյ :

ընդ ձեռնադրութեանն տուգանեցան վիճակեալ յաթոռն կեսարու վարել յունական դպրութեամբ եւ ոչ ասորւով ։ Բայց այստեղ չէ որ խօսքը ոչ թէ ասորւոց, այլ հայոց գրերի մասին է, հապա ինչո՞ւ համար է այս առարկութիւնը։ Այդ նրա համար, որ ստիպէ ընթերցոլին ենթադրել, թէ ինչ որ արդելքներ եղան թիւզանդիայի կողմից յունական Հայաստանում հայ դպրոցներ բանալու, մի հանգամանք, որ ինչպէս տեսանք պակասում է կորիւնի մէջ։

Մեր հեղինակը մի այլ անպատեհ բան է հազորդում նոյն պատմութեան շարունակութեան մէջ։ Ա Գլորի թարգմանութիւնը, որ Ա. Սահակը կատարել է իրը թէ ասորելէնից, Խորենացին բացատրում է նրանով, թէ Հայոց կաթողիկոսը ձեռքի տակ չունէր Աստուածաշնչի յունական բնագիրը քանզի, բացատրում է նա, նախ ի Մերուժանայ այրեալ լինէին ընդհանուր աշխարհիս յոյն գիրք գարձեալ ի բաժանել զաշխարհս Հայոց՝ շտային Պարսիկ վերակացուքն յ ոյն ուսանել դպրութիւն ու մէք յիւրեանց մասինն, այլ միայն ասորի։ (զԼ. ծԴ)։

Բայց միթէ Մեհրուժանը արդարեւ այրեց բոլոր յունական գլոբերը մինչեւ վերջին օրինակը եւ միթէ թիւզանդիայի հետ ունեցած այնքան յաճախակի յարաբերութեան ընթացքում, Հայոց թագաւորի եւ կաթուղիկոսի համար զժուար էր ձեռք բերել այնքան կարեւոր եւ անհրաժեշտ մի գիրք, որպիսին Ա. Գիրքն է։

Եւ այս այնպիսի մի ժամանակ, երբ վռամշապուհ թագաւորը, Հայոց գրականութեան այդ հօվանաւորը՝ սգտում էր, խորենացու ասելով (ծա գլ.) թէ յունաց կայսեր եւ թէ պարսից արքայի բարեկամութիւնից եւ վստահութիւնից, միաժամանակ վարելով Հայաստանի թէ Պարսից եւ թէ Յունաց բաժինների իշխանութիւնը։ Այս պատճառով ինձ թոյլ եմ տալիս ենթադրել, որ Մեհրուժանի վրայ ծանրացող այս սոսկալի մեղադրանքը, հազիւ թէ ունենայ որեւէ մի լուրջ հիմք։ Բաց ի գրանից՝ նցն խորենացու առարկած պարսիկ վերակացուների արգելումը յոյն լեզուն ուսանելու՝ սակաւ արժանի է հաւատոյ, որովհետեւ բոլոր յիշեալժամանակը Պարսկական Հայաստանում տիրում էին թագաւորներ, որոնք հովանաւորում էին Հայոց Եկեղեցին եւ այնքան ինքնուրօն էին, որ հազիւ թէ թոյլ տային այդքան խիստ եւ անարդար մի կարգադրութիւն իրենց երկրի մէջ։ Եւ այդ ի՞նչ Պարսիկ վերակացուներ, էին Հայոց թագաւորների գոյութեան օրով։ Յամենայն գէպս գժուար է ենթադրել, որ Ա. Սահակ կաթողիկոսը չկարողանար ձեռք բերել Ա. Գրքի գէթ մի օրինակ յունարէն լեզուով, եթէ կամենար։

Բաց ի սրանից այն վկայութիւնը, թէ Ա. Սահակը աստրերէնից է թարգմանել, առաջ է բերել Մովսէս այն նպատակով, որ մի առանձին նշանակութիւն վերագրէ յունարէնից թարգմանութեանը, ինչպէս քիչ ներքեւը կը տեսնենք։

Աակայն Խորենացին չէ շատանում միայն այս շեղումներով իւր աղբիւրներից, նա աւելի հեռու է գնում։ Այսպէս հակառակ Կորիւնի բացարձակ ցուցման, Խորենացին իրեն նիւթ պատրաստելու նպատակով, յետագայ թղթերի համար, հնարում է Ա. Աահակի ուղեւորութիւնը դէպի Յունական Հայաստան, որ բնաւ շկայ Կորիւնի մէջ։ Այսու հանգերձ մեր պատմիչը, առանց քաշուելու, յայտնում է թէ Ա. Աահակին այնտեղ ցոյց են տալիս ոչ արժանի ընդունելութիւն, եւ թէ երկրի կառավարիչներն այնքան ատելութեամբ էին լցուած դէպի նա, որ չընդունեցին նրանից Ա. Մաշտոցի հնարած Հայոց գրերը։ — Ահաւասիկ պատրաստ է արդէն միտումաւոր մի նիւթ, որի շուրջը բոլորուելու է Ռէ. զլսում զետեղած բոլոր հինգ թղթերի բովանդակութիւնը։

Բայց սոքա ի՞նչ թղթեր են։ Կորիւնի պարզ եւ անկեղծ պատմութիւնը Մաշտոցի Յունական Հայաստան եւ Ա.Պոլիս մայրաքաղաքը այցելելու մասին՝ Խորենացին հաջորդում է նամակների ձեւով Ա. Աահակից կայսեր, Պոլսոյ Պատրիարքին եւ Ընատոլ զօրավարին եւ առաջին երկուսի պատասխաններով Հայոց կաթողիկոսին — աւելացնելով իւր կողմից անստոյդ. մանրամասնութիւններ կամ ուղղակի անպատեհութիւններ, որինակի համար, թէ Ա. Աահակ գանգատուում է կայսեր, որ նրան յունական Հայաստանում արժանաւոր ընդունելութիւն չեն ցոյց տուել եւ երկրի կառավարիչներն այնքան

էին ատում իրեն, որ չընդունեցին Հայոց գրերն եւ այլն, կամ թէ միեւնոյն Յունական Հայաստանի սպարապետ Անատոլին (Նրան ուղղած թղթում) գրում է. “Ճնորհ ունի Աստուծոյ յաղաց զքեզ պատրաստել մեզ յապատճենութիւն. եւ թէնա “զլուր առաքինութեան Մեսրովայ յիշեալ … ոչ փոքր արար նոցա ընդունելութիւն. եւ այլն: Կամ թէ յիշենք կայսեր մեղադրանքը Ա. Աահակին թէ “արհամարհեալ զձարտարօքս, որ ի մերում քաղաքիս, յԱսորեաց ոմանց խնդրէիր զիմաստից գիւտս. : Կամ զօր օր. Ատտիկոս պատրիարքի բերանը գրած անսովոր գովասանքը իւր նախորդի — Յավհան Ասկերերանի վերաբերմամբ, որը ինչպէս յայտնի է, նրա անձնական թշնամին էր եւ նրանից քիչ առաջ կայսեր հրամանով արտաքսուած էր մայրագաղաքից: Կոյն իսկ “Ազքիւր Եկեղեցւոյ, արտայայտութիւնը, որ գործ է ածել վերջին թղթում” Ասկերերանի վերաբերմամբ Խորենացին՝ առել է Առկատի Նկեղեցական Պատմութեան Հայերէն թարգմանութիւնից, որ Է. Դարու վերջին է վերաբերում¹:

Խորենացու կամայական յաւելումներին պէտք է վերագրել նախ Ա. Աահակի թռու Աարդանի² (որի մասին, ի դէպ է ասել, մեր պատ-

¹ Առաջարշապատի Հրտ. 1897 թ. էջ 542 և 557, նոյն արտայայտութիւնը Ազքիւր Եկեղեցւոյ գործ է ածել Գրիգոր Եւազիանզացին Ա. Ամենառաջ վերաբերմամբ: Տես Ա. Ջինե. Արքիթ. Nr. 217, էջ 109ը:

² Կարելի էր կրկին ցոյց տալ մի քանի կէտ թէ գործ երի մէջ, որ մէջ է բերել Արքաէս, ըստ Երեւայիթին:

մագիրն իսկոյն եւ Եթ մոռանում է) Մաշտոցին ընկերակցելը, վերջինիս Ա. Պողիս արած պատգամաւորութեան ժամանակ, որպէս զի այս միջոցով արժանացնէ նրան Բիւզանդ ական սորբատելատ, տիտղոսին եւ լուսթեամբ անցնի նրա ժառանգական եւ բարձրագոյն պաշտօնի, այն է՝ սպարապետութեան կամ ամբողջ Հայոց զօրքի հրամանատարութեան մասին. — Բ-րդ Ա. Մաշտոցի Բիւզանդիայում էկլիսիաստ, տիտղոսի արժանանալը, հակառակ Կորիւնի վկայութեան, որ նրան Ակումիտ տիտղոսն է վերագրում. — Գ-րդ ինչ որ սուտակասպաս, մարդոց գրած հրապուրական թղթերի վրայ յենուելը, որոնց շնորհիւ Ա. Սահակի եւ Ա. Մաշտոցի աշակերտները Յովսէփ եւ Եղիկ, Պետոնդ եւ Կորիւնի բրբթէ առանց հրամանի վարդապետացն իւրեանց, եւ կարծես թէ հակառակ նոցա ցանկութեան ուղեւորում են Ա. Պողիս, եւ Գ-րդ, թէ ուղեւորուել են նոյն աեղն երկու այլ աշակերտներ Յովհաննէ ս եւ Ա. Բան, որ Կորիւնից չէ հաստատում։ Աւելորդ չէ նկատել, որ յուլիաբար ուղեւոր-

ու առանց նորաւուակին, այն է՝ — նրա ձգուումը պաշտօնութեան վաւերաթղթերում՝ նոյն իսկ կայսեր բերանավ, հաւասարեցնել Հայոց կաթողիկոսին Ակեսարիոս արքեպիսկոպոսին. Նրան որից կախուած էր ակքուում Հայոց եկեղեցին (Համբաւ. Դաւիթ. Գևորգաշեանը քնն. պատճ. Գ. էջ 219):

1 Թէեւ Ա. Բան յիշուում է նաև Պաղարի պատճ. մէջ (էջ 205) որպէս Մաշտոցի աշակերտ, ատկայն որպէս Բիւզանդիա ուղեւորուելու մասին պատճից ոչինչ չէ ասում։

եալ եւ ծուլաբար դեզերեալ Պատաղեցան ի
Կեսարիա. — փոխ է առած Փիլոնից:¹

Սակայն այս բոլոր քմահաճ փոփոխու-
թիւնները շատ աննշան են համեմատութեամբ
այն տողերի, որ առաջ է բերում Խորենացին
իւր ԱՅ գլխի վերջը: Նա ասում է, որ Ա. Սա-
հակ եւ Մաշտոց ստանալով Պոլսից վերադար-
ձած իրենց աշակերտներից² Ա. Գրքի ճշգրիտ
ձեռագիրները, ձեռնարկեցին նոցա հետ (այս-
նիքն՝ աշակերտների) Խորից թարգմանել արդէն
մի անգամ՝ “փոթանակի թարգմանածը”³, բայց
“բանզի”, պնդում է Խորենացին զարմանալի
համարձակութեամբ, անզէտը էին (վարդա-

¹ “Յաղագս Նախաին-Ա Հայ թարգմ. Էջ 114.
Դաեւ տես Կորայր “Աննասէրը” Բ. Էջ 50:

² Ա. Գրքի ձեռագրերի հետ միասին աշակերտները
ըստ Խորենացու առաջեան, Ա. Սահակին բերին նայնոք և
Կիւրեղ Աղքասանդրացու եւ Ալբակը Ա. Պոլսկցու Թղթերը
թեոդորոս Մոպու եւստացու դրու ածքներին վերաբերեալ,
Դաեւ Եփիսոսի ժաղավի կանոնները: Խորենացին բաց է թող-
նում՝ “Կանոններ Եփիից ժաղավիցն որի մասին յիշում է
Կորին, դրա փոխարքն աւ եւստրած են ամ ու զ թքու, որոնց
մասին ու դպակի չել յիշում” Ա. Մաշտոցի կենսագիրը (Էջ 25),
դրա հետ միասին առանց յարմարեցնելու նոցա աշակերտ-
ների Ա. Պոլսկից վերադառնալու ժամանակին: Ինչ պիրա-
բերում է Խորենացու Եփիսոսի ժաղավի նկարագրին (կա-
զւ՝ սկիեզը) եւ նրա մէջ մասնակցող Ա. Հարց Շուշակին,
դոքա կազմուած են գլխաւորապէս Սոկրատի հայերէն
թարգմանութեան (Հմտ. Էջ 645—661) եւ Խորենացու ընդ-
հանուր աղբիւր կազմուզ Ապյոնը բացատրութեան հիմում:

³ Ընդունելով հանգերձ արժ. Հ. Ա. Պարոնեանի
առաջարկութիւնը այս տեղի վերաբերմամբ ամ արդ շանեալն
փութ անակին, գործի եւ թիւնը շատ քիչ կը փոխուի (Հմտ.
Խորայր պահանակը Ա. Էջ 14):

պետները) մերում արուեստի, ի բազում յասանց թերացեալ գործն զտանէր, վասն որոյ առեալ մեծին Սահակայ եւ Մեսրովայ զմեզ (sic) առաքեցին յԱղեք սան դրի այ՝ ի լեզու պանծալի ի ստոյգ յօդանալ ճեմարանին վերաբանութեան։¹

Այսպիսով ուրեմն բանից դուրս է գալիս, որ Ա. Գրքի նաեւ երկրորդ թարգմանութիւնը, որ ձեռնարկած էր ըստ Կորիւնի վկայութեան, յունական ընտրելագոյն ձեռագրերի հիման վրայ, ոչ գոհացուցիչ ճանաչուեց, եւ Ա. Սահակ եւ Մաշտոց, որ իրենց աշակերտների հետ միասին, երկար տարիների ընթացքում պատրաստուել հին Ասորի եւ Յոյն օրինակելի դպրոցներում, իրենց ընդարձակ գիտութեամբ եւ անհերքելի փորձառութեամբ — միանգամայն անկարող են ճանաչում այս գործին, որովհետեւ նոցա բոլորին մի ինչոք արուեստ, էր պակասում։ Այդ պատճառով կարիք զգացուեց մարդիկ ուղարկել այս անգամ արդէն Աղեքսանդրիա, որպէս զի նոքա այստեղ ձեռք բերէին նախ քան թարգմանութեան ձեռնարկելն այդ արուեստը¹, եւ այսու հանդերձ ուղարկել ոչ այլ ոք, բայց միայն հենց իրեն խորենացուն պատմութեանը անյայտ իւր ընկերների հետ միասին։ Ուստի ամենեւին զարմանալու չէ, որ գոհ Գրքի վերջին գլխում խորենացին ուղղակի յայտնում է իւր մասին, ինչպէս մի աշակերտի, որ

¹ Հմման. Կաեւ Դարագալ, Քննուկ. Պատում. Պ., էջ 58 եւ հետեւ.

զերազանցում է իւր ուսուցիչներին, (ով ու-
րախասցի ընդ յառաջադիմութիւն աշակերտիս...
մասսամբ ինչ յաղթահարեալ յորդւոյս) եւ որը
կրթուած է՝ ամէնիմաստ արուեստիւ եւ կատա-
րելագոյն յարմարութեամբ»:

Արանից հեռուն թւում է թէ այլ եւս
անկարելի է երթալ: Գրչի մի շարժումով մեր
պատմիչը վստահանում է ոչնչացնել այն մար-
դոց մեծագոյն վաստակներն, որոնց ըստ վկայու-
թեան կորիւնի եւ Ղազարի երախտապարտ է մի
ամբողջ ազգ եւ իրեն վերագրել Ա. Գրքի արդէն
գոյութիւն ունեցող յունարկ հայերէն
թարգմանութեան պատիւը, այսինքն այն թարգ-
մանութեան, որը նա առանց քաշուելու փոր-
ձում է վարկաբեկ անել:

Պէտք է դիտել, որ մեր պատմահօր ցուց-
մունքների հիմամբ կամ աւելի ճիշտ նոյն խե-
նրա այն վկայութեան ազգեցութեամբ. — թէ
իրեն Ա. Սահակ եւ Մաշտոց Աղեքսանդրիա են
ուղարկել միւս աշակերտների քիւզանդիայից
Ա. Գրքի ընտիր ձեռագրերով վերագրառալուց
եւ Աստուածաշնչի հայ լեզուով երկրորդ ան-
գամ թարգմանելուց յետոյ — կազմուել է
Խորենացու հետ ուղարկուածների, այսպէս կո-
չուած «Երկրորդ թարգմանիչների» աւանդու-
թիւնը: Սոցա թուին վերագրում են Գաւաիթ
Անյաղթին, Եղիշէին, Ղազարին եւ այլոց:
Սակայն այս աւանդութիւնը, չնայելով նրա շատ
տարածուած լինելուն, նա մանաւանդ յետին
պատմիչների մէջ, չունի բաւական հաստատուն

Հիմք։ Կորիւնից, ինչպէս նաեւ Պազարից մեզ յայտնի է Ա. Աահակի եւ Ա. Մաշտոցի տառնեւոթ¹ աշակերտների անունները, որոնցից միայն վեցի, այսինքն Յովսէ է փ Պաղնացու, Եղնիկի, Պետոնդի, Աօրիւնի, Յովսէ անեկեղեցացու եւ Խոսրովի կի մասին կարելի է հաստատապէս պնդել, թէ Նոքա թարգմանիչներ, էին, այսինքն Ա. Աահակի եւ Ա. Մաշտոցի ձեռքի տակ նոքա աշխատում էին հայերէն թարգմանելու Ա. Գիրբը եւ այլ եկեղեցական գրութիւններ²։

Ամիսոփելով Խորենացու պատմութեան այս մասը հարկաւոր է քննել նրա պատմութեան կի հոչակաւոր գլուխը։ — Ուսուցիչների, իրեն եւ իւր ճանապարհորդութեան մասին։

Այս գլուխ ամբողջ առաջին կէսը խճողուած է Փիլանի երկերից առնուած առանձին բառերի եւ ասացուածների այնպիսի քանակութեամբ, որպէս Խորենացու Պատմութեան եւ ոչ մի մասը։ Մեր պատմիչն, ինչպէս մեզ յայտնի է

1 Պարագաշնանի (Գ. 69) ու շաղրութիւնից, որ յիշում է Ա. Աահակի եւ Մաշտոցի աշակերտների, ըստ նորա, ու ելք հաւ անական ցուցակը։ Խուսափել է ըստ երեւայիթին Պազարի տեղեկութիւնը Սրճանի (էջ 205) եւ Խոսրովիկ թարգմանչի մասին։ Ըստ թուղթ Պազ. առ Պահ. Մամիկ. էջ 609։

2 Գեր. Միսքման իւր Ա. Աահակի եւ Ա. Մաշտոցի Ամների եւ Հետպոյն (sic) աշակերտների մասինց յօդուածում (Ամնդէս, 1902, Գիւտ. եւ Մարտ) իրապէս նոյն հայեցքն ունի ոյս խեղբի վերաբերմամբ, ինչ որ Հ. Զարբանակնան (Պատմ.) հին հայ Պատմակը բութեան) եւ ուրիշներ։

Նրա աշխատութեան ուրիշ մասերից, քաջ ծառնօթ է երբայեցի Փիլիսոփայի երկերին (Հայերէն թարգմանութեամբ) եւ ուր հարկն է կարողանում է գտնել Փիլոնեան պաշարից տպաւորիչ դարձուածք կամ որեւէ բանով աչքի ընկնող ասացուած եւ ներմուծել այն, իւր շարադրութեան մէջ կամենալով փայլել գիտնականութեամբ եւ եզականութեամբ։ Ընդհանրապէս Մովսիսի գիտնական պաշարը փոխ է առնուած գլխաւորապէս Փիլոնից։ Այդ պատճառով զարմանալի չէ հարկաւ, եթէ նա յափշտակուած է երբայեցի Փիլիսոփայով եւ համարում է նրան, ըստ երեւութին այն վսեմ կատարելատիպը, որի պանծալի լեզուն եւ վերաբանութիւնը, պէտք է ընդունել իրբեւ բարձր օրինակ եւ այն՝ ուսումնասիրելով յատկապէս Աղեք սանդրի այս մ, Փիլիսոփայի հայրենիքում։ Այսպէս ուրեմն Փիլոնեան բացատրութեան ձեւը չէ արդեօք այն արուեստը, որի բացակայութիւնը Հայաստանում վերեւը շեշտում էր Խորենացին եւ որին ինքը իրը թէ ձգտում էր հասնել, սակայն ոչ թէ բնաւ Եգիպտոս ուղեւորուելով, ինչպէս ինքն է պնդում, այլըստ ամենայն հաւանականութեան Փիլոնի երկերի յաձախակի ընթերցանութեամբ եւ այն հայ թարգմանութեամբ, հետեւապէս — առանց հեռաւոր ուղեւորութեան ձեռնարկելու կարիքի։ Եւ ի զուր գարագաշեանը Խորենացու անհեթեթութիւններն եւ ինքնազ ովութիւնը արդարացնելու նպատակով առաջարկում է ԿԸ, ԿԲ եւ ԿԸ գլուխները ներ-

մուծութիւն համարել, որ յետ ժամանակի մացրած է որեւէ մէկի ձեռքով Խորենացու Պատմութեան մէջ. այս գլուխների սերտ կապակցութիւնը Հայոց Պատմութեան մնացած մասի շետ թէ լեզուի ու ոճի, եւ թէ գաղափարի եւ տրամադրութեան կողմից բոլորովին ակներեւ է:

Ակսենք այն տեղից, որ մեր ուշադրութիւնը գրաւած ասացուածները. — “մերում” արուեստի,, եւ “ամենիմաստ արուեստիւս եւ կատարելագոյն յարմարութեամը.,, (գլ. Կ. եւ ԿԸ) եւ նոյնպէս համարեա ամբողջ նախադասութիւնը. — “զեզ առաքեցին յԱղեքսանդրիա” ի լիզու պանծալի ի ստոյզ յօդանալ (այսինքն է հմտանալ, իրացուցանել) ճեմարանին վերաբանութեան,,¹ (գլ. ԿԸ), — փոխեն առնուած Փիլոնից: Ընդ սմին հետաքրքրական է գիտել, որ “մերով արուեստիւըն,, ասելով երբայեցի Փիլիսոփան հասկանում է մարդկային արուեստը հակադրութեամբ աստուածայի ինի². — իսկ աստուածութեանը,

¹ Հազիւ թէ հարկ կայ ու զզելու այսանդը, խորենացու բնագրի ԿԸ գլուխ վերջին բառը՝ “վերաբանութեան,, յատկացնելով” յաջորդ ԿԸ գլուխ խորագրին “վերջաբանի” իմաստով (Սորբայր, Հայկ. Բառքն. 1880, էջ 35. “Նիւթեր Հայերէն բառ արանիդ. Ք. Պատկանեան թ. 1884, էջ 42) — վերաբանութիւն կարող է ընդունուիլ այն իմաստով, որը յատկացւած է նրան Հայկազեան բառ գրում, այն է “վերագոյն բան”, “Հանձար”, “խորհուրդն”, “գիտութիւնն” եւ ինչպէս գործ է անուած “Պիտոյից” դրում (առև բառ. Հայկազ. հ. բ. վերաբանութիւն):

² Առան այլարան. էջ 107. “...քանզի որբ ինչ միանգամ մերով արուեստիւըն դորձին, կառարեալք կայանան . . .”

երկնքի եւ երկրի Արարչին, Փիլոն վերագրում է ամենիմաստ արուեստ եւ կատարելագոյն յարմարութիւն¹, որը Խորենացին վերագրում է իւր սեփական անձնաւորութեան: Խոկ ի լեզու պանծալի ի ստոյգ յօդանալ ասացուածը երբայեցի Փիլիսոփան գործ է ածում վերաբերմամբ թռչունների — ագուաների եւ թռչակների²: Ծեմարան բառը պատահում է Փիլոնի մատ Վասն լինելութեան³ բան գ., 16:

Այնուհետեւ ԿԲ գլխի սկզբում առաջ բերած համառօտ աստղաբաշխական համակարգութիւնը կարելի էր համարել Փիլոնի երկերից մի որեւէ հատուած, եթէ նրա մէջ չլիներ այնպիսի անհեթեթութիւն, իբր թէ աստղերն իրենց լոյսը ստանում են լուսնից: Երեւում է, որ Խորենացին յարմարեցրել է այդ, օգտուելով երրայեցի փիլիսոփայի ասացուածներից: Այսպէս սակաւ գործածուող ընձուիլ բայը պատահում է օր. Վասն Քահանայից ձառում (էջ 181), Ելից (Բ. 104) — ուռճանալ բայը — Ելից ձառում Ա. 9 (չորեքտասաններորդիւն ուռճացեալ (լուսինն) ի ժողովրդոցն զգայութեանն լինի լուսալիր...): — Արփի, Արփային եւ Գօտի մենք գտնում ենք Վասն Տասնաբա-

¹ Ելից Բ. 90. “...ըստ կապողին զնոսա (զերիինս առառած այցին բանին) ամենիմաստ արուեստիւ եւ կատարելագոյն յարմարութեամբ:

² Վասն Կենդան. էջ 128. “...Եւ բազմաց եւ այլոց դէպ է լեզու ճշգրիտ եւ ատոյդ յագանալ եւ այնոցիկ որբու յոյժ ընդելքնու:

³ “... Արփատուելէս եւ որբ ի ճեմարանէն...”.

նեայ ճառում (էջ 220) եւ Ելից (Բ. 89, 90, 113): — «Յաւիտախաղաց շնորհ» վասն բազնաց ճառում (էջ 201, Նոյնպէս 206 յաւիտախաղաց աղքիւթ): — բայտ հարաւ հային մասանցն պարայածեալը, պատահում ենք վասն Ելից ճառում Բ. 79. (մոլորակների վերաբերմամբ): — Առ լցեալ ամենազան վասն կենդան. (էջ 201), Նոյնպէս Հայկազ. բայտ. հ. բ. ամենազան եւ վասն կենդան. (էջ 129): — «Եղոս ոչ պահպանութիւն միայն, այլ եւ կերակուր նմա բաւական մատուցանել բնաւորեաց եւ յինքենէ առօգմամբ տէր գոլ՝ պատահել չորութեան եւ խոնաւց՝ առ երկրին գործաւորութիւն — վասն բազնաց ճառում», ուր էջ 217, կարդում ենք զշնչելեացս փող... բնաւորեալ եմք արտաքուստ ուսոգանել, այսինքն՝ «մեր շնչառութեան գործարանը ի ընէ ոռոգւում է արտաք ուստի, սորա հետ միասին աւելորդ չէ գիտել, որ Փիլոնի բնագրի մէջ ըստ մի ձեռագրի «ոռոգանել» է, իսկ ըստ միւսի «Առողանել», այսինքն խորենացու գործածած ձեւը: Վերջապէս Աղեքսանդրիայի եւ լճի նկարագրութեան ամբողջ առաջին մասի վեց տող հատուածը, այն է, «որ ի լճէն բերանք արձակին ի ծովին եւ որք ի ծովէքն մօտելոյ (ձեռ, վարմօտի ելոյ) որ ելանեն ստէպ ստէպ սղողիք օդոյ՝ անօսրունք այն որ ի ծովէն, եւ թանձունքն որ ի լճէն, որոց խառնուածն առողջագոյն զհաստատութիւն կենաց գործէ», ամբողջապէս առած է

Վասն տեսական կենաց կամ որ նոյն է վասն Եսահանց ճառից (Էջ 11—12): Այստեղ Փիլոն յիշելով Եպիպտոսը մատնացոյց է անում Աղքասանդրիայի շրջակայքում գտնուած մի վայր, ուր, որպէս ամենից յարմարագոյն տեղում, ամեն կողմերից ժողովւում են բնակուելու առաքինի մարդիկ, այսինքն տեսական Փիլիսոփայութեան հետեւողները: Այս բնակավայրը գտնուում է Մէօրիդեան լճից վեր, բարձրավանդակ գաշտում, որ միանգամայն յարմար է՝ թէ ապահովութեան եւ թէ օդի քաղցրախառնութեան կողմից, որովհետեւ ապահովութիւն են ներկայացնում շրջակայ անասունների փարախներն եւ գիւղերն, “զառի յաւղն քաղցրախառնութիւն որ ի լճէն քերանքն արծակին ի ծովն, եւ որը ի ծովիքն մտատի ելոյ որ ելանենստէպ ստէպ սղոխը աւղոյ, անաւրունք այն որ ի ծովիքն, եւ թանձունքն որ ի լճէն, որոց խառնուածն առողջագոյն հաստատութիւն կենաց զործէ,,:

Փիլոնից են փոխ առած ԿԲ գլխի վերջին խօսքերը “յանգեալ արուեստից ինքնացայ”, տես վասն այլաքան (Էջ 107, որք . . . մերով արուեստիքն գործին, կատարեալք՝ կայանան . . . իսկ որք . . . մահացութեամբ հանձարոյ լստուծոյ յանգեալք լինին, գարձեալ շարժին) եւ վասն բազնաց ճառում (Էջ 205), ինքնանալ — Փիլոնի թարգմանչին յատուկ բառերից մէկն է:

Փիլոնից յետոյ, Աղքասանդրիայի նկարագրութեան կատարելութեան համար, խորենա-

ցին դառնում է իւր ոչ պակաս սիրած աղբիւրին — կեղծ կալիսթենէսի Պատմութիւն Աղեքսանդրի: Փոքր ինչ վերն, այնտեղ, ուր ասուած է Աղեքսանդրիայի “անձեռագործ պարսպի”, այսինքն Նեղոսի մասին, Մովսէս փոխ է առել այս ասացուածն Աղեքսանդրի պատմչից, այ արիս ապս ասելով հասկանում է — զետեր (պարիսպ անձեռագործութենելով... քանզի գետք են շուրջանակի, էջ 47): Այնուշեաւ Խորենացու ամբողջ նկարագրութիւնը 14 տող, այն է “Սորա առաջին այժմ” ոչ անցեալ նստի Պղոտենիոս հնգակատար գագաթամբն զանսպառ աշխարհ պատելով, այլ Մարկոս աւետարանական քարոզութեամբն, եւ ոչ վիշապազին դիցազնականաց գերեզմանք, այլ սրբոցն վայելանան վկայարանք: Եւ ոչ ի քսան եւ հինգն Տուրի տօնի աղճատանք զբեռնաբարձս պսակելով գրաստու, եւ պաշտօն տանել լորտուաց եւ աթերաց առնել բաշխումն, այլ ի մետասաներորդի նորին Տուրի՝ յայտնութեան Տեառն կատարի տօն, զյազմող նահատակն զովել եւ օտարաց առնել ընդունելութիւն. Եւ յաղքատս դուրս: Եւ ոչ զոհել կարդիւին Սարապեայ, այլ զՔրիստոսի զարիւնն մատուցանել պատարագ. Եւ ոչ խնդրել հրաման պատասխանոյ ի սանդարամետապետէն Պրոտէիադայ: — կազմուած է տեղ-տեղ բառացի կեղծ-կալիսթենէսի հատուածներից (էջ 36—46) ինչպէս որ այդ քանիցս դիտած են Խորենացու թարգմանիչները: Յառաջ բերենք

այս հատուածները։ (Ամօն Աստուածը, երեւա-
լով Աղեքսանդրին երազում ասում է նրան) — “շինեած քաղաք նշանաւոր գեր ի վերոյ
դրոդիադայ կղզւոյ, որոյ առաջց անցեալ նստի
յաւիտեան Պղուտոնիոս ինքն թագաւորելով
ննզակատար զազաթամբք զանսպատ աշ-
խարհաւ պատեալ։” — “...Եւ հաւանեալ
Աղեքսանդրոս հրաման եւ ճարտարապետացն
որովք կամին չափով զքաղաքն շինել։ Եւ նոքա
տեղագրեցին զերկայնութիւն քաղաքին ի Դրա-
կունտիայըստ տապոսիրական զերեզմանին...”
(Էջ 38)... — “Ի վերայ լերին միոյ բարձու
եկեալ բերին զնա, այդ որ այժմ կոչի դիւց-
ազգի զերեզման...” (Էջ 39) — “Եւ
հաստատեալ դրան դիւցազինս այսօրիկ, կան-
գնեալ եդ զնա ի վերայ խոյակին. եւ ելին ի
նմանէ բազում օձք եւ սողելով մոին ի մուտո
յահա եղելոց տանցն. քանզի զքաղաքն դեռ
եւս անդք լինելով Աղեքսանդրոս շինէր ի
տուրի քսան եւ հինգէն, եւ զնոյն ինքն զմե-
հեան օձին. ուստի զօմս զայսոսիկ պաշտեն բա-
րապանք իբրեւ զբարի դեւս մտեալ ի տունս
զի ոչ են թիւնաւորք իբր գազանք, այլ զթիւ-
նաւոր գազանս ի բաց հալածեն։ Եւ զոհք մատ-
չին նմա իբրեւ վիշապազին. եւ պատկեն եւ
զգրաստու ամենայն ըեռնաբարձու, ի հան-
գիստ նոցա մատուցանելով յաւուրն յայնմիկ.
վասն զի գործակիցք եղեն բեռնաբարձք լինե-
լով ի շինութիւն մեծատեսիլ քաղաքին։ Եւ
աբայն հրամայեաց պահապանացն ցորեանս

տալ. որ եւ նոցա աղացեալ զցորեանն եւ աթերայ արարեալ ետուն բնակչացն իբրեւ ի զուարձարար յուրախութիւն. ուստի մինչեւ ցայժմայս օրէնք պահին առ Աղեքսանդրացիս ի տուրի քաննեւ հինգ, զըեռնաբարձ գրաստու ամենայն պակել, եւ զո՞ս մատուցանել աստուածազինն, եւ պաշտօն կրել լորտուացն՝ որ խնամ տանին տանն, եւ բաշխումն առնել աթերացն։ (Էջ 41) “...Եւ երեւցաւ նմա ի քուն յայտնագոյն Սարապիս եւ ասաց. Աղեքսանդրէ, մոռացմունք եղեն քեզ մինչ առնելով զո՞ս կացեր յաղօթս. ոչ դու ասացեր ու արդեւք ես հոգածու նախախնամող երկրիս այսորիկ եւ զանոլորտ աշխարհ յականելով, առ ընկալ զպատարագս զայս եւ օգնական ինձ լեր ի պատերազմունս. եւ յանկարծօրէն արծուի խոյացաւ ի վայր, եւ զփորոտիսն եղ ի վերայ բագնին. ոչ էր քեզ գիտելի զի ես եմ ամենեցուն հոգածու եւ նախախնամող աստուած։ (Էջ 43) “...Եւ ի խնդրել մեր զնա եւ յաղաւել զաստուածան թէ ուր արդեւք փախաւ թագաւորն. նա ետ պատասխանի որ ի սանդարամեսու ի սարապեան մեհենին աստուածն այսպէս. փախուցեալ թագաւորն ձեր եկեսցէ դարձեալ յեգիպտոս ոչ ծեր որպէս եւ էրն, այլ մանուկ մատաղ։ (Էջ 46):

Առանց օգտուելու չմնաց նաեւ գրիգոր Նազիանզացին, որից փոխ են առած հետեւեալ բնորոշ ասացուածները. — “թեթեւակի ընդ Խոր ու դիւանին եղեսից նաևնալ” (Խորենա-

ցին իւր մասին է ասում), տես Գրիգ. Կազիան-
ղացու և Ի. Բասիլիոս (գրչ. Վիեն. Մի. թ. 217,
էջ 146) «Թեթեւագոյնս նաւէր (Բասիլիոս)
ընդ կենցաղոյս ծով», եւ «Աղքասանդրիա է
շինեալ բաղար բարեժամանակ...» (տե՛ս
Գրիգ. Նազ. «Առ որսը») «զիարդ ոչ ասես
եւ զբարեժամ դիր բաղարիդ»:

Ինչ վերաբերում է ԿՐ գլխի վերջին տո-
ղերին, որոնք բովանդակում են հեղինակի այ-
ցելած երկրների համառօտ յիշատակութիւնը,
հարկաւոր է դիտել, որ թէ այս վերջինն եւ
թէ ընդհանրապէս մեր պատմագրի ճանապար-
հորդութեան ամբողջ ծրագիրը խիստ յիշեցը-
նում է ինձ Անանիա Շիրակացու «ինքնակենսա-
գրութիւնը», որի երկերին Խորենացին ինչպէս
մեղ յայտնի է բաւականաչափ ծանօթ էր:
Անանիան մանրամասնօրէն պատմելով իւր ու-
սուցչի իւր ժամանակին ծանօթ Տիւքիկոս Տրա-
պիզոնցի գիտնական յօյնի մասին, ի միջի այլոց
պատմում է հետեւեալը, երիտասարդութեան
ժամանակ Պարսից դէմ եղած պատերազմում
ծանր վիրաւորուելով եւ զրկուելով իւր հարս-
տութիւնից, Տիւքիկոսն ուխտեց, որ եթէ առող-
ջանայ, զբաղուի ոչ աշխարհային, անցողական
հարստութիւն ժողովելով, այլ միայն հոգեւոր,
այսինքն՝ նուիրուի գիտութեան: Աստուծոյ կամ-
քով նա առողջացաւ եւ այս պատճառով ձեռ-
նարկեց մի երկար ճանապարհորդութեան, միտքը
գիտութեամբ ճոխացնելու մտքով: «...Եւ պար-
գեւեաց Աստուծած զինդրուածս իմ (Վիեն.

Միւ. թ. 30 = գ. ձեռ. վար. — զհայցուածոն) գնացի (վար. ձեռ. գնաց) (յ և ն տ ի ոք ա) ողջացեալ ի (վար. ձեռ. սուրբ) քաղաքն Երուսաղէմ եւ (վար. ձեռ. արարեալ անդ ամիս մի) անտի յԱղեքսանդրիայ եւ (վար. ամս երիս կոյր ի հրահանգի եւ ապա չոգաւ) անտի ի Հոռոմ եւ կացեալ (վար. ձեռ. եւ արարեալ անդ կարեւոր) ժամանակս, դարձայ (վար. ձեռ. գայ) ի Կոստանդնուպոլիս եւ գտի վարդապետ Աթենաս Իմաստասիրաց քաղաքին այր երեւելի եւ կացի առ նա յուսման ամս ոչ սակաւ (վար. ձեռ. եւ գտանէ անդ այր երեւելի, որ վարդապետ էր Իմաստասիրաց քաղաքին եւ եկաց առ նմա... ոչ սակաւ) ո, եւ ապա կատարեալ իմաստութեամբ դառնում է իւր Հայր Ենիքը (Տրապիզոն): Այնուեղ նա սկսում է սովորեցնել եւ դասախոսել: Կարճ ժամանակից յետոյ, մեռնում է նրա ուսուցիչը, չգտնելով նրա աշակերտների մէջ արժանաւոր յաջորդ, կայսրը դեսպաններ է ուղարկում Տիւքիկոսի մօտ՝ հրաւիրելով նրան Ա.Պոլիս, սակայն նա հրաժարւում է այդպիսի մեծ պատուից, պատճառաբանելով իւր տուածութիւնը...:

Նշյնը չէ Ներկայացընում խորենացու ճանապարհորդութիւնը: — Եղեսիայից (Աստրիք) նա գնում է սուրբ տեղերը (Երուսաղէմ) ուխտ եւ մնում է սակաւ ժամանակ Պաղեստինում ի հրահանգս. այստեղիցնա ուղեւորւում է Եգիպտոս — Աղեքսանդրիա, յուսանել

զզօրութիւնս պէսպէս իմաստից ի նոր Պղատոնէն, յիմն ասեմ վարդապետէ (բացատրում է Խորենացին), որում ոչ արժան¹ (վար. անարժան) գտայ աշակերտ. եւ ոչ անկատար վարժմամբ յանգեալ արուեստից ինքն աց այս: Ցանկանալով Ելլադա նաւել, անյաջող հողմերի պատճառով մեր պատմիչն իտալիա է ընկնում. մնալով մի փոքր ժամանակ հայրենիքը ըստարում, նա Ելլադայի եւ Ատտիկէի վրայով Աթէնք է գնում կարճ ժամանակով, այնտեղից Բիւզանդիա, տուրուելով իւր հայրենիքը տեսնելու ցանկութեամբ:

Դժուար է երեւակայել, որ Խորենացու պէս հետաքննին եւ ուսումնասէր մարդը, սահմանափակուէր այսքան համառօտ ակնարկներով այնպիսի հետաքրքիր վայրերի մասին, ինչպիսիք են Երուսաղէմը, Հռովմը, Աթէնքը, եթէ յիրաւի նա այցելել է նոցա: Ինչ որ նա գտել է գրականութեան մէջ ուշադրութեան արժանի Եգիպտոսի եւ Աղեքսանդրիայի մասին, նոցանից օգտուել է, թող որ դոքա լինին Փիլոնի փիլիսոփայական ձառերը կամ Աղեքսանդրի առասպելական պատմութիւնը: Զունե-

¹ Ի գեալ վաստ չեր ընի ու զգել Ակնետիկէան հրատարակութիւններում ընդունուած Խորենացու բնագրի, իրեն հեղինակին վերաբերեալ, առև արժան գտայ աշակերտ, — ընթերցուածքը: Հայոց Պատմութեան մի քանի ձեռագիր օրինակներ, դոցա թւումնեան Լամբրոնացունը, ունին — ոչ Անարժան գտայ — ընթերցուածքն, որ ըստ իս աւելի համապատասխանում է մեր պատմահօր ինքնառ գով բնաւորութեանը:

Նալով համապատասխան նիւթ կամ նկարագրութիւն իւր ճանապարհորդութեան մնացած վայրերի մասին, մեր պատմագիրը բաւական է համարել նոցա լոկ յիշատակելով՝ հետեւելով, թերեւս լնանիա Շիրակացուն:

ԵՐՅԵԹԻՐ ԵՒ ԵՐՅԵԿՈՒԽՆԵԾԸ ՀԵՐԱՑՈՒԹԵԸՆ ԵՆԿՈՒՄԸ ՀԵՐԱՑԵՆԱԻՄ

Նախապէս մի թռուցիկ հայեացք ձգենք Ղազար Փարպեցու նկարագրած դարեշրջանի վրայ, որպէս զի կարողանանք ստուգել Խորենացուն:

Պարսից Շապուհ թագաժառանգի անյաջող մարզպանութիւնից յետոյ, որը սպանուեց Տիգրոնում Պարսիկների ձեռքով, Հայերը խնդրում են հէնց նոր գահակալած Պարսից Վռամ արքային (հինգերորդին, 420—438) թագաւորեցնել իրենց վրայ Վռամշապուհի որդի Արտաշէսին՝ Արշակունեաց ցեղից, որ եւ նա կատարում է: Արտաշէս շատ երիտասարդ էր եւ կնասէր, ուստի իւր անառակ կեանքով յարոյց իւր գէմ հայ նախարարներին: Սոքա անկարող լինելով այլ եւս տանել՝ դիմեցին, վերջապէս, Ա. Աահակ կաթուղիկոսին բողոքով, խնդրելով ազատել իրենց անառակ թագաւորից. Հակառակ գէպքում, սպառնում էին նոքա դիմել Պարսից թագաւորի օգնութեան: Աահակ համաձայնուելով նոցա հետ Արտաշէսի անբարոյական կեանքի վերաբերմամբ, այնու ամենայ-

Նիւ երկիցս ընդարձակ խօսակցութեան ընթացքում¹ մատնացոյց արաւ այն ահագին վտանգը, որ կարող էր սպառնալ նոցա բռնելիք անխռչեմ ընթացքին (այն է՝ ինդրել Պարսից թագաւորին գահընկեց անել Արտաշէսին եւ իրենց համար ուրիշ թագաւոր նշանակել): Կա ասում է նոցա. “Պարտ է ի վերայ մեղուցեալ անդամոյն ինդրել զողորմութիւն, եւ ոչ անօրինաց մատնելով՝ ի ծաղը եւ յայպանումն տալ զսուրբ խորհուրդ հաւատոյս մերոյ... զի թէպէտ եւ մեղաւոր է, այլ դրոշմեալ է սուրբ աւազանին ծննդեամբ... Արդ եթէ էր տանել առ բժիշկ առողջ զվերաւոր եկեղեցւոյս իմոյ ոչխար, փութայի եւ ոչ յապաղէի... Զի եթէ էր հաւատացեալ թագաւորի առաջի տանել զհաւատացեալս յաղագս մեղաց առաջի անհաւատից՝ ոչ հաւանիմ... Զի թէպէտ եւ իցէ պոռոնիկ, այլ զկնիք հօտին Քրիստոսի կրէ յանձին իւրում, զինացեալ է մարմնով, այլ ոչ անհաւատ եւ հեթանոս զեղին՝ այլ ոչ կրակապաշտ, տկարացեալ է ի կանայս, այլ ոչ ծառայէ տարերց...”:

Բայց հայ նախարարները չհամոզուեցին Ա. Սահակի ապացոյցներով եւ բացարձակապէս յայտնեցին նորան. “զի ոչ լուար բանից մերոց եւ ի միաբանութենէ մերմէ զանձն քո ի բաց մերժեցեր, գիտասջիր, զի որպէս եղեալ է ի մտի շմագաւորել սմա, եւ այլ եւս ի վերայ

¹ Հազար Փարանցի, էջ 13-63.

իսոստանամք չքահանայանալ եւ ոչ քեզ առ
յերկարս ի վերայ աշխարհիս մերում . . .¹ —
Եւ զայրացած դուրս ելան նոքա կաթուղիկոսի
մօտից ու միաբանուելով ուղեւորուեցին Պարս-
կաստան Պարսից արքայի դուռը։ Նոցա հետ
էր նաեւ ոմն Սուրմակ երէց Բզնունեաց
գաւառից, Արծկէ գիւղից, որին մի քանի հայ
նախարարներ խոստացել էին քահանայա-
պետական աթոռը Սահակին աթոռընկեց
անելուց յետոյ, այդ պատճառով նա Սուրմակ
ամենից շատ ամբ աստանեց աղտոնի խօս-
քերով Արտաշէս թագաւորին։ Սակայն
Առամ արքան, որին այս լուրերն արդէն հասել
էին, չեր կամենում նոցա հաւատալ, մինչեւ
որ, ինչպէս նա էր ասում, չներկայանար ինքը
գատապարտուածը, այսինքն Արտաշէսը. ուստի
մարդիկ ուղարկելով՝ իւր մօտ հրաւիրեց նրան
եւ Սահակ կաթուղիկոսին։ Երբ Արտաշէսը
հասաւ դուռը՝ Առամը կանչեց նրան իւր մօտ եւ
հարցրեց հայ նախարարների գժկութեան
պատճառը։ «Ամենեւին ոչ զիտեմ, պատաս-
խանեց նա, զի՞նչ խօսին եւ չարախոսեն դոքա
զինէն, այլ որպէս սովոր են ի բնէ թշնամանել
զտեարս իւրեանց . . .¹ — Ապա Պարսից թագա-
ւորը կանչեց իւր մօտ Սահակին, որին յարզում
էր ամենից առաջ նրա բարձր ծագման
համար¹ (Սուրբնի Պահպատ ցեղից), իսկ յետոյ
չէ որ անհաւատների առաջ Աստուած ցոյց
է տալիս իւր Ս. ծառաներին յարգանքի

¹ Համեմու. Մ. Խոր., Գ. Կը.

ու պատուի արժանի, — եւ հարցրեց նրան
երես առ երես, թէ ի՞նչ բանի մէջ են իսկա-
պէս մեղադրում հայ նախարարները Արտաշէսին։
Աակայն կաթուղիկոսը բացարձակապէս մերժեց
տալ որեւէ բացատրութիւն այս մասին։ Այն
ժամանակ Առաքեմ, որն արգեն վճռել էր վերջ
դնել Արշակունեաց թագաւորութեանը Հայա-
ստանում, յանձնեց իւր հրամանատար Սուրէն
Պահլաւին, որը ազգակցութիւն ունէր Սա-
հակի հետ, բարեկամնական խորհուրդներով
համոզել կաթուղիկոսին համաձայնուելու
հայ նախարարների հետ եւ միացած նոցա հետ
շարախօսել Արտաշէսի դէմ։ Սրա փոխարէն Սա-
հակին խոստանում էին մեծ պարգեւներ եւ
հարուստ ընծաներ կաթուղիկոսական աթոռի
հետ միասին։ Եթէ նա այս մերժէր յայտնած
էր նրան, որ նա կը զրկուի ոչ միայն աթոռից,
այլ եւ յարքունիս կը գրաւուին կաթուղիկոսա-
կան տանը պատկանող բոլոր հողային կա-
լուածները։ Բայց Սահակ անդրդուելի մնաց այս
բոլոր հրապոյրների առաջեւ եւ միայն յայտնեց
Սուրէն Պահլաւին, թէ «Ես զԱրտաշիսի զայդ-
պիսի ինչ զվատթարութիւն ոչ գիտեմ... զի
թէպէտ եւ ըստ սրբասէր մերոց օրինաց
արժանի է եւ անգոսնելոյ, այլ ըստ
հրամանի ծեր աղտեղասէր օրինացդ՝ գո-
վութեան արժանի է եւ մեծարանաց...»։

Երբ այս մասին տեղեկացրին Պարսից թա-
գաւորին, նաև շափազանց զայրացաւ եւ
հրամայեց հարցնել հայ նախարարներին ու

Արտաշէսին բազմամբոխ ատենի առաջեւ : Նախարարները թշնամաբար տրամադրուած լինելով իրենց թագաւորի դէմ, բնականաբար ամէն կերպ աշխատում էին իրենց աղտեղաբանութիւններով սեւացնել նրան . նա թէեւ մերժում էր այդ ամէնը, սակայն դատախազները նրան հաւատ չէին ընծայում, որովհետեւ նոքա արդէն վճռել էին յանձին Արտաշէսի Արշակունեաց հարստութեանը վերջ գնել : Միեւնոյն ժամանակ ամբաստանողներից (Հայերից) մի քանիսն ասում էին “թէ բնաւ զի՞ իսկ եւս պիտոյ է թագաւոր . . . այլ իշխան Պարսիկ ըստ ժամանակի եկեալ վերակացու լիցի մեզ . . . ” — լսելով այս եւ ուրախանալով վլուամբ հրամայեց անյապաղ զրկել Արտաշէսին թագաւորական իշխանութիւնից եւ Ս. Սահակին կաթուղիկոսական աթոռից, յարքունիս զրաւելով կաթողիկոսական աթոռի քողոր կալուածները, իսկ Հայաստան ուղարկեց մի պարսիկ մարզպան :

Եւ այսպէս Հայոց նախարարները հասան իւրեանց նպատակին եւ ճոխ պարզեւատրուելով Պարսից թագաւորից վերադարձան իրենց երկիրը եւ իւրեանց խոստման համաձայն յաջողեցրին Սուրմակին կաթողիկոսական աթոռը : Բայց շուտով շնորհիւ քանի մի զօրքերի հրամանատար իշխանների ընդդիմադրութեան նախարարները հրաժարուեցին Սուրմակից եւ ձգեցին նրան աթոռից նախարարների խնդրանոր պարսից թագաւորը տուաւ նոցա

մի այլ կաթուղիկոս, ոմն Ասորի Բըքիշոյ, որը Հայաստան եկաւ իւր անառակ գաւառակիցների ընկերակցութեամբ, հետք բերելով տանտիկիններ։ Զկարողանալով հանդուրժել Բըքիշոյի ու շրջապատողների անարժան եւ զեղիս կեանքին՝ հայ հոգեւորականութիւնը ու ժողովուրդը դիմեցին Պարսից ալքային, խնդրելով՝ տալ իրենց կաթուղիկոս մի անձն, որի բարքն ու կենցաղը համաձայն լինէին Հայոց աշխարհի եկեղեցական բնիկ կանոններին եւ կարգերին։ Թագաւորը յարգելով նոցախնդիրը կարգեց կաթուղի կոս ոմն Շամուէլ, նոյնպէս Ասորի, որը Հայաստան գալով սկսեց նոյնպիսի կեանք վարել, որպիսին նրանախորդը։ Այն ժամանակ ժողովուեցին աւագ նախարարները, հոգեւորականութիւնը եւ ժողովուրդը Սահակի մօտ եւ դիմելով նրան՝ աղերսալից աղաչում էին, որ նա ներէր իրենց յանցանքները, մոռացութեան տար իրեն հաշրած չարիքը եւ որպէս օրինակ համբերատարութեան, նման իւր նախահայր Ա. Գրիգորի, համաձայնէր վերստին ընդունել վազուց ի վերժառանգաբար իրեն պատկանող հայրապետական աթոռը, իսկ Պարսից դրան համաձայնութիւնը եւ հաստատութիւնը իրենք էին խոստանում՝ յաջողեցնել։

Սահակ խաղաղութեամբ պատասխանեց. «Թէ ես ոչ ուսայ յերկնաւոր արարչէն եւ ի վարդապետէն Քրիստոսէ բարկանալ ումեք... Այլ քահանայանալ ի վերայ տիրանենգ եւ

տիրասպան եւ մատնիչ ժողովրդոց ոչ կարեմ...
Արդ զուք ձեզէն գիտէք, եղէք վրէժինգիր
թագաւորին ձերոյ գործոց, եւ զայրացեալք նմա՝
զսուրբ հաւատ ուխտին մերոյ մատնեալ, ծաղը
և տոք առնել անօրինացն։ Ի՞ւ զիս արդեօք ջա-
նայցէք միսիթարել, եւ կամ ում թափանձեցու-
ցանէք զիս քահանայանալ... Երթոյք յինէն
ի բաց, եւ թօյլ տուք ինձ ողբալ զընդ հա-
նուր կորուստ աշխարհիս Հայոց, զոր
տեսանեմ աչօք մտացո ի զօրութենէ վերին
ցուցակութեանն...»

Ժողովը լսելով Ա. Հայրապետի այս
խօսքերը զարհուրած սկսաւ արտասուել։ Եւ
այնուհետեւ նոցանից ոչ ոք չէր համարձակուում
խօսել նրա հետ այս խնդրի մասին։ Սահակ
դրանից յետոյ միանգամայն հրաժարւում է
աշխարհային ամէն հոգսերից եւ անձնատուր է
լինում մշտական աղօթքների, չդադարելով
սակայն ուսուցանել այն բազմաթիւ եպիսկո-
պոսներին եւ քահանաներին, որոնք դիմում
էին նրա անսպառ գիտութեան, ուր եւ նա
գտնուէր — մայրաքաղաքում, թէ իւր ամարանոց
գիւղում։ Ապրելով շատ տարիներ եւ հասնե-
լով խորին ծերութեան խաղաղութեամբ վախ-
ճանուեց Բագրեւանդ գաւառի Բլուր գիւղում,
Յազկերտ Բ-ի թագաւորութեան առաջին¹
տարւայ սկզբում (438—457) Կաւասարդ

1 Ես ընդունում եմ Նորայիլի առաջարկութիւնը (Քնն. Արքիւնի մասին էջ 388) համաձայն Արքիւնի (էջ 29)
Վ. ամի Բ. Յազկերտական.

ամսի երեսունին ցերեկուայ երեք ժամին . . . : Սրբի նշխարները նորա ազգական Ամամիկոնեան-ները տարան իւր սեփական Աշտիշատ գիւղը Տարօն գաւառում եւ հանգստարան շինելով ամփոփեցին մէջը “պարկեշտ մարմինը”, իսկ վերջերը կանգնեցրին վրան մի հոյակապ եկեղեցի . . . եւ վանք, ուր ամէն կողմերից ուխտաւորներ էին դմիմում, նրա մահուան տարեգարձի օրը^{1:}

Թէեւ Ղազար ուղղակի չէ ասում թէ Հայաստանում Շամուէլի մահից յետոյ ով էր կաթուղիկոս, բայց նրա պատումութեան մի տեղից (էջ 106.) կարելի է մակարերել, որ այս բոլոր ժամանակը եկեղեցին կառավարում էր Մաշտոց, իսկ նրա մահից յետոյ, որ եղաւ Վաղարշապատում Մեհեկան ամսի 13-ին, Սահակի մահից վեց ամիս անց, Հայրապետական աթոռը բռնեց նրա աշակերտ Յովսէփ Վայոց ձորից, իւր ուսուցչի կամքի համաձայն։ Իսկ Ս. Մաշտոցի մարմինը իշխան վահան Ամատունին տեղափոխեց իւր սեփական գիւղը Օշական եւ հողին յանձնեց մեծ հանգէսով։ Նոյն իշխանի ձեռքով շինուեց նրա գերեզմանի վրայ մատուռ^{2:}

Ահաւասիկ թէ ինչպէս է նկարագրում Հայաստանի քաղաքական վիճակը, Եւ դարու քսանական եւ երեսնական թուերի վերջերը,

^{1:} Ղազար Փարպեցի էջ 102-105։

^{2:} Ղ. Փարպեցի էջ 105-106. Սահակի եւ Մաշտոցի մահուան մանրա մասնութիւնները Ղազար, իւր ասելով քաղում է Կորինից (էջ 25-29)։

այդ գարու միակ պատմիչը, Ղազար, որին պէտք է կցել նաեւ կորիւնի արժանահաւատ պատմութիւը Սահակի եւ Մաշտոցի մահուան մասին:

Այդ տեսնենք՝ ինչպէս է օգտուել նոցանից խորենացին:

Իւր Պատմութեան Գ գրքի վեց գլուխների (Ծ. Գ. եւ ԿԳ-ից մինչեւ ԿԵ) հիմք դնելով Ղազարի վերոյիշեալ պատմուածքը, Մովսէս մշակել է այն ըստ իւր ճաշակի, ամէն կերպ աշխատելով զանազանուել իւր աղբիւրից, մինչեւ իսկ եթէ զրա համար հարկ լիներ ասել եւ անհեթեթութիւններ եւ դիմել մի շարք մոացածին դէպքերի:

Ա. Սահակի թոռան Վարդանի (Մաշտոցի Հետ) պատգամաւորութիւնը — Բիւզանդիոն, Թույլտուութիւն ստանալու յունական բաժնում հայ գպրութիւն մտցնելու (Ծ. ԳԼ.) եւ Պարսկաստան (Սմբատ Բագրատունու Հետ) միջնորդելու Արտաշէսին Հայոց վրայ թագաւորեցնել (ԾԸ), Վարդանին թագաւորավայել աստիճան եւ պատիւներ տալու առաջարկութիւնը, եթէ նրա պապ Սահակը համաձայնի ամբաստանել Արտաշէս թագաւորին հայ Նախարարների Հետ միասին (ԳԼ. ԿԴ), Վարդանին Մամիկոնեան տան պայտա հաստատելը Սահակի բարեխօսութեամբ Պարսից թագաւորի առաջ (ԳԼ. ԿԵ) — այս բոլորը չեն արդարանում Ղազարի պատմութեամբ, որն իբրեւ Մամիկոնեան տան պատմիչ չէր կարող, հարկաւ, մոռանալ իւր գլխաւոր հերոսներից մէկի կեանքի այդքան նշանաւոր

մանրամասնութիւնները, եթէ իրապէս, այդպիսի
մի ինչ արդարեւ եղած էր:

Բ. Ըստ իս միանգամայն անհեթեթութիւն
է այն, որ Խորենացին ստիպում է Պարսից Վը-
ռամ թագաւորին, Պարսկական Հայաստանի
լիակատար տիրոջը, ինչ որ Խաղաղ բանակների
հետ, եւ այս նրա համար, որպէսզի միջնորդ
հանգիսացնէ Ամբատ Բագրատունուն¹,
Պարսից թագաւորի եւ Հայերի միջեւ:

Գ. Սակաւ հաւանական է թւում ինձ —
կաթուղիկոսի հայ Նախարարների հետ խօսակ-
ցելիս Յունաց Թէոդոս Կայսեր վրայ մատնացոյց
լինել եւ սորա վերայ հիմնուած Նախարարների
մեղադրանքը իրենց կաթուղիկոսին Յոյներին
համակրելու համար (գլ. ԿԳ, ԿԵ). Խորենացին
այս կէտը աւելցրել է գոյներն աւելի խտացնե-
լու նպատակով:

Դ. Հայոց թագաւորի Արտաշէս անուան
Արտաշիլը փոխելը (ԾԱ. ԿԵ) — կամայական է,
որովհետեւ այն չէ հաստատում հին պատ-
միչներից — Կորիւն եւ Ղազար, Նաեւ Եղիշէ,
կոչում են հայոց վերջին Արշակունուն ոչ
այլապէս, եթէ միայն Արտաշէս²:

¹ Աւելորդ չէ նկատել այստեղ, որ Է. Դարուց առաջ՝ Ամբատ, անունը Հայոց պատմական յիշատակա-
րաններում չէ պատահում:

² Այսու ամենայնիւ Արտաշիլը անունը, թէեւ
սակաւ, բայց գործածական է հայ Նախարարական աների
մէջ. ինչպէս այս երեւում է օրինակ Բարքէն կաթուղի-
կոսի (Ե. Դարու վերջը) յայտնի թղթից, աճա, Գիրք Թղթոց³
էլ 41. եւ հետո.:

Ե. Անհաւաստի են թւում ինձ եւ խորենացու հետեւեալ տեղեկութիւնները Պարսից առաջին մարզպանի վեհմիհրշապուհ անունը, — Սուրմալիի Պարսից թագաւորից Քղնունեաց եպիսկոպոսական իշխանութեան ժառանգութիւն ստանալը, նորա աթոռուազուրկ լինելուց յետոյ (գլ. ԿԴ) — Սուրմալիի թեմի ընդարձակութիւնը Շամուէլ կաթուղիկոսի բարեհաճութեամբ (գլ. ԿԶ), — Բրքիշոյի անսահման ագահութիւնը (գլ. ԿԴ) — Երկու կուսակցութեան բաժանումը Հայոց կաթուղիկոս ընտրելիս — Պարսից գուռը գնացած շորս նախարարների եւ հոգեւորականութեան մէկ ներկայացուցչի նոյն իսկ անուններն, ինչպէս նաեւ Հաւուկ¹ Կուկայառնոյ գեսպանութիւնը ուղարկուած նոյն նպատակով կարնից Յունաց Անատոլ զօրավարի կողմից (գլ. ԿԵ):

Զ. Անհաւանական է թւում ինձ նաեւ կաթուղիկոսական հարցի լուծումը ինչոր երկիշխանութիւն հաստատելով, որով ուղարկում են Շմուէլ ասորուն օրինապէս մրցել Աահակի հետ, թէ աստիճանով եւ թէ աթոռով, իսկ վերջինիս լոկ ձեռնադրել նոցա, որոնց կը նշանակէ Շմուէլ (գլ. ԿԵ): — Եթէ Պարսից

1. Այսաւելը խորենացու մէջ այնքան էլ պարզ չէ. ուստի մի քանի թարգմանիներ (Whiston, Cappelletti) հասկացել են այնպէս, իբր թէ Հաւուկ Անատոլի թէ կնասձուն էր կաթուղիկոսական թափուր աթոռի համար: Այդպէս է հասկացել մեր հեղինակին նաեւ թուզման Արծրունին (էջ 74, Հրտ Պետրովը.), որը մինչեւ իսկ Հաւուկին կաթուղիութիւնը ու առաջընթացը է Յունական Հայաստանում:

արքան այդչափ անվստահութիւն էր տածում՝ դեպի Աահակ, ինչ կարիք կար յանձնել նրան այդպիսի մի պաշտօն։ Բացի այդ միթէ Աահակ կը համաձայնուէր այդքան ստորանալ, քանի որ ինքը արգէն զրկուած էր աթոռից։ Խորենացին, որ տոչորուած էր Վաղարից անգամ՝ որեւէ կերպով տարբերուելու անզուսպ ցանկութեամբ՝ արատաւորում է, թերեւս ինքն այդ չնկատելով, անխիղճ կերպով հայ մարդկանցից ամենամեծին, որի նպատակների յստակութիւնը ամէն կասկածանքից վեր պիտի լինի. Նա ներկայացնում է Գրիգոր Լուսաւորչի վեհ զաւակին այս անգամ մանր, սնափառ, նոյնիսկ ի վնաս նրա արժանաւորութեան, փառամոլ մի անձնաւորութիւն, կաթուղիկուական իշխանութեան ստուերից իսկ կախուող։

Է. Աահակի հաւատարմական երգումը Առամին, այս դեպքում նրա արտասանած ձառը, ունկնդիրների վրայ արած զօրեղ տպաւորութիւնը, Պարսից թագաւորի հիացմունքն ու համակրանքը, եւ վերջապէս Աահակի ինդիրը Առամին հաստատել Հայոց նախարարների Գարնամակը (համաձայն Արտաշիր Պարսից թագաւորի կարգադրութեան գլ. ԶԱ) եւ մասնաւորապէս Կամարական եւ Ամատունի տոհմերի (գլ. ԱԵ) — այս բոլորը հեարել է մեր պատմագիրը։ Վերը մենք տեսանք, որ Խորենացուն անհրաժեշտ էր, ինչ էլ որ լինի, չորրորդ անգամ ուղարկել Աահակին Պարսից արքայի դուռը դեպի Վռամ, այն նպատակով, որ հաս-

տատէ, իւր կողմից, Սահակի, Աբտաշէսի եւ Առամին անուանց հետ կապուած Դամնամակի վկայութիւնը, իսկ մասամբ, գուցէ եւ մեքը հաստատուած լինի այդ Ժիշտատակարանով։ Աբտաշէսի եւ Սահակի անկման ժամանակ մեր պատմագիրը յարմար չէր համարում այս անել (այսինքն Դամնամակի հաստատութիւնը), ի նկատի առնելով զարսից թագաւորի հասկանալի թշնամական յարաբերութիւնը նորընկէց կաթուղիկոսի հետ։ Որպէս զի նորից առիթ ունենար Սահակին զարկաստան ուղեւորել, հարկաւոր էր հնարել կաթողիկոսների երկիշխանութեան այնքան ոչ սրամիտ կարկատանքը, իսկ որպէս զի Առամին տրամադրէ յօգուտ Սահակի, ստիպուած եղան ի վկայութիւն կոչել արքայի առաջեւ արտասանած հրաշալի ճառը, որի վախճանը պիտի լինէր հռետորի Առամին ուղղած ինքրի կատարումը, Դամնամակի հաստատման եւ յատկապէս Խորենացուց հովանաւորւած կամսարական ու Ամատունի նախարարական տոհմերի բարձերի որոշման համար։ Քացի զրանից ակներեւ է, որ մեր հեղինակին անհրաժեշտ էր շեշտել եւ այն Սահակի բերանով՝ կամսարական տան ազգ ակցութիւնը Լուսաւորչի ցեղի հետ, իրբեւ հակակիո Մամիկոնեաններին, որոնք ազգակից էին Սահակին։

Ը. Թէ Խորենացին, յիրաւի, առաջնորդում է այդտեղ սեփական զիտաւորութիւններով ու հաշիւններով եւ շատ բան մտցնում էր իր կողմից, երեւում է նաև

Նրանից, որ նրա պատմուածքի բոլոր նշանաւոր կէտերը, առանձին ասացուածքները, որոնք բնորոշում են այս կամ այն անձը կամ անցքը, անգամ՝ եւ ամբողջ նախադասութիւններ — գրականական ձեւեր են փոխառած այլեւայլ, իրար հետ ոչ մի կապ չունեցող աղբիւրներից եւ արհեստական կերպով յարմարեցրած ներկայ պարագաներին։ Այսպէս, հետաքրքիր ասացուածքը, որ բնորոշում է կաթողիկոսների երկիշխանութիւնը — “ընդիմափառ եւ հակառակաթոռ¹”, պարսից թագաւորին տուած ածականը “չարարարու” — եւ անհեթեթ ասացուածքը “զզաղացան մոգուցն լեզուր” (Աթակի Կայծակնաճաճանչ ճառից) — միուն են առած Գրիգոր Կաղիանզացուց²։ “Հրաշալի աստուածարանութիւն”, Խօսքը առած

¹ Աերոյիշեալ ածականներով Կաղիանզացին ի նկատի ունեն Ս. Աթակասի յաջորդել Աղքամանդրիոյ եկեղեցու առաջնորդակառութիւն, Մարկոս առաքեալին. “...ոչ ապահով եւ բանադառութեան օգնութեամբ, առում է նա Աթանասին ջատազովող Ծափ մէջ, ոյլ առաքելաւար եւ հոգեալս է բարձրանում Մարկոսի աթոռը, որպէս յաջորդ նորա նախաժռութեան եւ ոչ պակաս արրաջրօնութեամբ, որովհետեւ թէեւ հոգու է նրանից առաջնում, բայց մօտ է վերջնում՝ Այս իսկ բանի մէջ խօսապէս եւ պէտք է համարել յաջորդութիւնն, որովհետեւ միախոհութիւնը գարձնում է նաև միաթռու, իսկ ընդդիմափառութիւնը հակառակաթոռ³ (τό δέ ἀντίδοξον καὶ ἀπτίθρογον, ed. Migne; Patrol t. 35, p. 1089)

² Աթանասի ճառում հայ թարգմ. Ճեռ. Այսնն. Մի. թ. 217, էջ 110ա, Բարսեղի ճառում ibid էջ 147ա, “Առ որս, Ճեռ. Այսնն. Մի. թ. 320, էջ 1026:

է Փոքր Առկրատից¹: Այս ինքնուրոյն ռձերն եւ դարձուածքներն, որով նա նկարագրում է մանրամասնութիւնները, թէ ինչպէս Պահակ ապարկեցու եւ նազելի զինքն կազմեալ ի բեմբասացութեան ձեւի, համեստ հայեցուածովը, համեստազոյն եւս ձայնիւ սկսաւ ճառել զերախտիս ժառայութեանն . . . եւ ինչպէս Պարսից մեծամեծները՝ յակճիւս կալով ականչել, Կամսարական եւ Ամատունի իշխանների բարձերն, որոշելուն վերաբերեալ խօսքը՝ թափեալ ի հարցն պատուց եւ յառաջամասինն գահէ ի սուրնակային եւ կամ գրեթէ որպէս զարքոնի գործակալութիւն նմա հաւատացէ եւ նորուն զաւակաց համանմանակի ընդանութեամբ², եւ վերջապէս Սուրէն Պահլաւին ուղած խօսքերը՝ ջանացիս գու թովիկով զօրէն համոզակեր թ ո վշե³ — այս բոլորը առած է Փիլոնից⁴: Փիլոնից են նաեւ Արտաշէս

¹ Առաջարչպ. Հըռու. Եջ 373 («Հրաշափառագոյն առաջածարանութիւն») տես Նաև Կորայրի Համեմատութիւնները՝ «Հանդես» 1893, սեպտ.:

² Վասն կենդանեաց Եջ 115, Վասն լին, Հ. Գ. Եջ 56, Դ., Եջ 51. Վասն Եսսեանց Եջ 12—14, 17, 28, 30, Վասն Ելից Բ. 43, Վասն Բազն. Եջ 210, Ժ Բան, Եջ 234: — Խորենացու Հրատարակութիւնները ունեն ամենինչելու: 1865թ. Հրատարակութիւնն ձանօթութեան մէջ առաջած է Աերկու օրինակ ունին Սականիչել եւ մէկը Յականիչել: — որ մօտ է Փիլոնեան ընթերցուածին Շականիչել: Պէտք է դիմուել եւ մէռպիշտ ընթերցուածի մասին: Համարեա բոլոր Հրատարակութիւններն ունեն մթովչելու: Դիւթող, կախարդող, բայց մի ձեռադիր օրինակում մէռպիշտ: — միջնորդ, դատաստոր է գրուած, որ նոյնպէս Համա-

թագաւորի եւ Ասհակի հետ թշնամացած նախարարներին տուած ոչ այնքան գովասանական ածականները (նախարարացն թշնամասիրաց¹ եւ ոստիսասիրաց գլ. ԿՊ.) եւ նոյնպէս նոյն գլխի վերջը բերած մեր պատմչի քաղաքավարի յանդիմանութիւնը իւր մեկենասին, որ խստիւ պահանջում էր շուտ վերջացնել աշխատանքը. — “մարդ զքեզ վարկանելով կարեկցութեամբ մեզ հաւասարեալ. եւ ոչ որպէս քերթողըն ասեն, մերձազաւակը եւ մօտասէրը գոլ եւ նոյնասերմանը աստուածոց իշխանը”,²

Թ. Խոկ որչափ կեղծութիւն կայ և՛ գլխի վերջին եղբափակող տողերի մէջ: Յիշելով Ա. Ասհակի հրաշալի ճառի մասին, որից զմայլուել էին ինքը թագաւորը եւ նրա արքունիքը, Խորենացին այնու ամենայնիւ նրա բովանդակութիւնը չէ բերում: Ի հարկէ նա ինքը զգում է այդ պակասը, ուստի եւ շտապում է արդարանալ այսպիսի խօսքերով, թէ “ոչ յումեքէ ի լսելիսս մեր հասեալ է բովանդակն ճշմարտութեամբ, եւ ոչ մեք ի պատմութեանս հիւսել հաւանիմք”:

— Բայց ենթադրենք, թէ մեր պատմիչը հակառակ իւր բոլոր ցանկութեան, չկարողացաւ

Հայն է փիլոնեան ընթերցուածքին (վասն Սասեանց էջ 17)։ ան նաեւ Նորայր, քննասեր թ., էջ 54։

¹ 1865 թ. Հրատարակութեան ընագրում՝ “Թշնամասիրացն” է. յայտնելով երկու ձեռագիր վարիանուը՝ թշնամասիրացն, որը նոյնպէս համապատասխանում է փիլոնեան ընթերցուածքին (Նախարին. էջ 90). ան նաեւ Նորայր ibid էջ 52։

² Վասն Ելից թ. 6, նաեւ Վասն Կենդանեաց էջ 168։

ձեռք ձգել, իւր, ինչպէս ինքն է ասում, ուսուցիչ Աահակի ճառի գոնե համառօտ բովանդակութիւնը, սակայն ինչո՞ւ առարկել ։ զիեւ ես այս եմ ծերացեալ եւ հիւանդու (ինչպէս այս ամէնը յիշեցնում է Կազիանզացուն) եւ անպարապ ի թարգմանութեանց ։ Միթէ մի տասն-քսան տողը այդշափ տեղ եւ ժամանակ էր պահանջելու ։ Ընկեղծ չէ խորենացին եւ այն ժամանակ, երբ խօսում է Նոյն Սահակի մասին որ “պարտ էր մեղ հրաշափառագունիւ անցանել բանիւ ըստ արժանի հօրն զրուատից, այլ զի յերկարութիւն ճառիցս լիցի ձանձրութիւն ընթերցողաց, այլում տեղւոյ եւ ժամանակի զայտոսիկ թողցոք՝ արտաքոյ այսց գրոց, ուր սկզբանն հրաւիրեցաք առնել թելադրութիւն, (գլ. ԱՅ): Մերթ Սահակի “Ճառ ը շիանել մեր պատմագրին, մերթ “ծերութիւնն եւ հիւանդութիւնն են խանդարել նրան մանրամասնօրէն կանգ առնել այդ ։ Ճառի վրայ, մերթ վերջապէս նա երկիւղ է կրում ձանձրացնել ընթերցողին Սահակի ընդարձակ ճառով :

Ժ. Պազարի երեք տողից Շամուելի մասին, խորենացին մշակել է բաւականաչափ ձիգ պատմութիւն (գլ. ԱԶ), մանրամասնօրէն խօսելով գլխաւորապէս նրա ծայրայեղ ագահութեան եւ բոլոր եպիսկոպոսների գէպի նա տածած ատելութեան վրայ։ Յայտնի չէ թէ որտեղից է հանում մեր պատմիչն այս տեղեկութիւնները եւ նաեւ այն թէ նա վարում էր

եկեղեցին հինգ տարի։ Ըմուէլի նոյն իսկ տիտ-
ղոսը — “Հռմիշխան” (Սահակի) — հոգեւոր
չէ եւ փոխ առած է, ըստ երեւութին, Աեղծ-
կալիսթենէսից¹։ ԿԶ գլխի մնացած մասը ներ-
կայացնում է Ղազարի մանրամասն պատմու-
թեան Համառօտութիւնը, պահպանելով նրա
ոճերից շատերը։ Միայն շատ տարօրինակ է այն,
որ Սահակ, ըստ Մովսիսի, այս բոլոր ժամանակը,
այսինքն հինգ տարւայ ընթացքում լինելով
“Հակառակաթոռ” Ըմուէլի եւ միեւնոյն ժա-
մանակ բոլորովին ստորագրուած սրան, — չէ
Համաձայնում, նրա մահից յետոյ, լինել ինքն-
իշխան եւ լիազօր կաթողիկոս, ինչպէս Հայ նա-
խարաբները խնդրում էին նրան։ Ուստի եւ
Սահակի առարկելը (նոյն ԿԶ գլխում) իւրեան
ընի մէջ երեւցած “տեսիլքը”, որով նախա-
գուշակում էր, նրա կարծիքով, իւր կաթողի-
կոսութեան գագարումը ըստ Աստուածային
հրամանի, նախ՝ չունէ այն նշնակութիւնը, ինչ
որ Ղազարի պատմութեան մէջ տրւում է
Սահակի մերժմանը, եւ երկրորդ՝ սա ցոյց է
տալիս, որ մեր հեղինակը ծանօթ է Ղազարի
գրուածքին, երբ որ նրա մէջ այդ իսկ կէտում
ներմուծումն էր տեղի ունեցել։ Եսի նկատի ու-
նիմ Սահակի անվաւեր Տեսիլը, որի կազմուե-
լուն առիթ են տուել, ըստ երեւութին Ղազարի
մի տասնեւակ խօսքերը “թոյլ տուք ինձ ող-
բալ զընդհանուր կըրուստ աշխարհիս Հայոց,

¹ Տես Բան Նորին ի ժողովողն ձեռ։ Վիենն։ Միւ-
թ. 217, 249 և. Ճառ Բարսղի, ibid էջ 150 ա։

զոր տեսանեմ աչք մտացս ի զօրութենէ վերին ցուցակութեանն։¹

ԺԱ. Աահակի եւ Մաշտոցի մահուան պատմութիւնը (գլ. Աի) Խորենացին առաջ է բերում ընդհանրապէս Կորիւնին եւ Պաղարին համաձայն, բայց մշակուած է գրականօրէն, աւելացնելով վերօյիշեալ անցքերի բնորոշ գծերը, որոնք, ինչպէս երեւում է սառւգելուց, սակայն փոխ են առած այնպիսի աղբիւրներից, որոնք յարաբերութիւն չունին յիշեալ գործիչների հետ։

Այսպէս Աահակին բնորոշող խօսքերը.՝ Ար մահկանացու ծնեալ, անմահ զեւրն յիշատակ եթող, — «ծագում են Փիլոնից.՝» — պատուեաց զպատկերն, պատկառեաց ի կոչնակէն, փոխանորդեաց զկեանսն, — առած են Կազիանզացուց։²

Մանաւանդ նշանաւոր է Խորենացու փոխառութեան գէպքը Մաշտոցի բնաւորութիւնը նկարագրելիս։ Արա մէջ պատմական մասից

1 Այս անվաւեր հատուածի մասին տես իմ Հետազոտ. Դ. Փարագեցու մասին Մոսկվ., 1883, էջ 120—127, Տեսիլը սկսում է Պաղարի մէջ «վասն զի զանցս ազէտիս այսորիկ . . . (էջ 78) եւ վերջանում է «Հրամայեաց ինձ զաւանդս զայս թողուլ աշխարհից» (էջ 102). — Թէպէտեւ խօրենացու «Տնակիլը» կարող էր Պ. Փարագեցուց անկախ ծանօթ լինել, այսինքն երբ անվաւեր գրուածը գեռեւս ներմուծուած չէր Փարագեցու Պատմութեան մէջ։

2 Ամսն լինել.՝ Դ. 46 (Պմահկանացու կենացս կենացս անմահութեան փոխանակեալ)։

3 Տես «Ի բանս եւ ի հաւասարեցուցիչն», ձեռ. Վիենն. Մի. թ. 217, էջ 171b։

յետոյ, համաձայն կորիւնի, չետեւում է մի հատուած 15 տող, որը մենք գտնում ենք բառացի հենց նշն ձեւով ծանօթ ընդարձակ Վարք Ս. Սեղբեստրոսի մէջ, թարգմանած հայերէն 678թ. Արաս Գրիգոր Չորափորեցու ձեռքով¹: Վարքի 698—699 էջերում զետեղած է սեղմ, բայց գեղեցիկ մի նկարագիր Հռովմի եպիսկոպոսի հոգեւոր եւ բարոյական յատկութիւնների մասին. — “Երեսնամեայ ահայ ամաց էր, յորժամ ի սրբոյն Մեղիտիագէ սարկաւագութեանն նախաձեռնարկեցաւ պատիւ ամենայնն ապա պատուով ուրախացեալ եւ բարէ վայելւացեալ քան զբոլոր վիճակաւորսն: Վասն զի ամբարտաւանութիւն եւ մարդահանոյութիւն առ ի նորա վարս տեղի գտանել ոչ ուրեք կարացին, այլ հեզ եւ բարիակամ եւ բարեխորհուրդ զոլով եւ երկնայնոցն զարդարեալ սովորութեամք զինքն բոլորից ցուցանէր. վասն զի զոյր տեսլեամք հրեշտակական, քանիւ որամասպայծառացեալ, զործով սուրբ, մարմնով արտափայլեալ, սարսփը աննառ, խորհրդակցութեամք մեծ, հաւատով ուղիղ, յուսով համբերողական, սիրով անկեղծաւոր: Այլ վասն զի զբոլորսն նորա զոյրդութիւնն ոչ եմ բաւական ասել, առ ի մասնաւորականսն նորա գործեցեալս դարձուցից զբանս: Ա. Միջտիագոսի եպիսկոպոսի առ

¹ Սոկրատայ Սխոլաստիկոսի Եկեղ. Պատմ. Վարք Ս. Սեղբեստրոսի յաւելուածով. Աղջուա. 1897:

Աստուած զգնացս առնելով, ամենեքին ի միասին
մեծաւ ձայնիւ վերակոչէին «Սեղբեստրոս պարտի
առ պատիւ եպիսկոպոսութեան ձեռնադրել...»:

Առաւել պարզութեան համար առաջար-
կում եմ վերոյիշեալ հատուածի խկական յու-
նարէն բնագիրը. 'Հ շար նուրեգանութեան չամար առաջար-
կում եմ վերոյիշեալ հատուածի խկական յու-
նարէն բնագիրը. 'Հ շար նուրեգանութեան չամար առաջար-
կում եմ վերոյիշեալ հատուածի խկական յու-
նարէն բնագիրը. 'Հ շար նուրեգանութեան չամար առաջար-
կում եմ վերոյիշեալ հատուածի խկական յու-

թեան պատմութեան մեջ առաջարկում են առաջար-
կում եմ վերոյիշեալ հատուածի խկական յու-
նարէն բնագիրը. 'Հ շար նուրեգանութեան չամար առաջար-
կում եմ վերոյիշեալ հատուածի խկական յու-
նարէն բնագիրը. 'Հ շար նուրեգանութեան չամար առաջար-
կում եմ վերոյիշեալ հատուածի խկական յու-
նարէն բնագիրը. 'Հ շար նուրեգանութեան չամար առաջար-
կում եմ վերոյիշեալ հատուածի խկական յու-

¹ Տես քննութիւն Ամարք Ս. Սնդիմատրոսի եւ Խո-
րենացու ազբիւրները Հ. Բ. Սարգիսիանի, Անդես. 1893.
այստեղ է գտնվում նաև Ամարքի յունարէն բնագիրը:

ծունէ օւթեան նկարագրին դիմել, մեր պատմիչը դիմում է Մաշտոցի թաղման նկարագրութեանը:

Պետք է դիմել, որ Աեղբեստրոսի Ասրըից փօխ առնելու փաստը շատ մեծ կարեւորութիւն ունի Հայոց Պատմութեան, ժամանակի որոշման համար, որը է դարու վերջից վաղ չէ կարող լինել¹: Այս եղբակացութիւն մենք պետքում ենք հաստատապէս, չնայելով, որ Անդիացի հայագէտ Ֆ. Կոնիբերի² նոր, մեր կարծիքով, անյաջող փորձերին՝ տատանել խորենացու Հայոց Պատմութեան քննադատական եղբակացութիւնների վճռական նշանակութիւնը:

1 Այս հարցի մասին աւելի մաներամասնորէն. առաջիմ քննական յօդուածները “Հանդէսոնի մէջ 1897 թ. 10, 11 և 12 եւ առանձին տրամատիզ օր. էջ 16 եւ հետեւ. — Սոկրատի Եկեղ. Պատմ. եւ Ասրը Ս. Սեղբեստրոսի ի Ըստ ընծայելու տոթիւ: Սոկրատի հրատարակիչը Հ. Մեսրովը, իւր ընդարձակ յառաջարանի մէջ թերմ պաշտոպաններով աւ անդական հայեացքը խորենացու մասին Դոր քննադատաների յարձակութերի գէմ, ատիպուած էր Հանդէսոնի մէջ Ըստ տեսած յօդուածներից յետոյ հրաժարուել իւր կարծիքներից (“Արարատ” 1898 էջ 165—173): Խորենացու Վարք Սեղբեստրոսի, հասուածից օդտուելը համարեա միաժամանակ եւ անկախ իւր յօդուածներից նկատել էր նաև. Միաբանը “Արարատ”, 1897 թ. էջ 422:

2 Տես նրա յօդուածը „Byz. Zeitschr.“, 1901, 3—4 անոր եւ նրա հայ թարգմանութիւնն “Հանդէս”, 1902 յունուար եւ մարտ, գիտական Հ. Տաշնամնի յառաջանով եւ մի քանի աշխի ընկնող նկատազութիւններով յօդուածի հեղինակին: Կոյսնակէս նոյն հայագէտի նամակը հրատարակուած “Հանդէս”, ի նոյն առաջայ մայիս եւ յուլիս համարեներում, նոյնպէս ոչ առանց առարկութիւնների նրա հայերէն թարգմանչի կողմէց:

Աերջապէս եղբափակելով Մաշտոցի նկարագիրը, պէտք է մատնացոյց անել Առվեհսի մի հատուածի վրայ, այն է — “զպարկեցտ զայն մարմին եւ նախ քան զմաննե կրթեալ ի միոելութիւն”, — որը մասամբ կազմուած է Վազարի բառերից (էջ 104) գործադրելով “զպարկեցտ մարմինն” Ս. Սահակի վերաբերմամբ, մասամբ “Կազիանզացու խօսքերից¹:

Նոյն իսկ այն վեճը, որ իբր թէ ծագեց Մաշտոցի թաղման տեղի մասին, երեք կուսակցութեան բաժանումը եւ իշխ. Վահան Ամատունու յաղթութիւնը, նաեւ Վահան աշակերտի յիշատակութիւնը — պէտք է վերադրել մեր պատմագրի կամայական պաճուճանքներին. գոնէ ոչ Կորիւն եւ ոչ Վազար ոչ մի նման բան չեն հաղորդում:

“Սոմիերք.ի Բ Հատորի մէջ զետեղած Պատմութիւն Ս. Սահակայ եւ Մեսրոպպայս „, որտեղ նոյնպէս յիշւում է այդ վեճի մասին (էջ 36) — յետ ժամանակի ծագումնի եւ կրում է խորենացու ազգեցութեան յայտնի հետքեր:

Գ. Գբբի վերջին Կը դլուիր ամրող Հայոց Պատմութեան եղբափակումն է, նաեւ ամէնէն ընդարձակն ամբողջ գրքում: Հեղինակը Կը մէջ դառնագին ողբում է հայ ժողովրդի եւ Հայաստանեայց Եկեղեցու անյօյս եւ անմիթար վիճակը, իւր ուսուցիչների Սահակի

¹ Տես Խորայր Քննասեր բ. էջ 61:

եւ Մաշտոցի մահից յետոյ: Արան հեղինակը կցում է հայ ժողովրդի, առանց բացառութեան, բոլոր գասակարդերի ծայրայալ եղ բարոյական անկան անկան սեղմ, բայց զօրեղ եւ տպաւորիչ պատկերը, — բնութեան սովորական երեւոյթների ծայրայեղ վորոխութիւնները ի վեաս ժողովրդի, — այլազգիների խիստ եւ չարաշար տիրապետութեան տակ ճնշուած հայ ժողովրդի տաժանելի կեանքը, միով բանիւ ժողովրդի անլուր չարիքների եւ գժրախտութիւնների պատկերը իրը պատիժ ի վերուստ:

Հաղիւ կարիք կայ ծանրանալու թէ որքան անհաւատալի է այս բոլոր չարիքների միւս-նուազ տեղի ունենալը Հայաստանում¹: Մա-նաւանդ չափազանց է թւում հայ հասարակու-թեան բոլոր գասակարդերի բարոյական ան-կումը, առաւելապէս կուսակրօն հոգեւ-որ ականութեանը այն ահռելի չափերով, որը տեղի է ունենում յանկարծակի Առհակի եւ Մաշտոցի անմիջապէս մահից յետոյ:

Որպէս զի լաւ հասկանանք հեղինակին, պէտք է նախապէս պարզել, թէ ինչով էր նա առաջնորդւում իւր Պատմութեան վերջին դլուխը կազմելիս: Ըստ իս Մովսէս կամենում էր, նախ՝ միանգամ եւս, եւ բոլորովին որոշակի, շեշտել, ինչոր նա առաջ ասել էր հարեւանցի, այսինքն, որ նա աշակերտ է մեծ Լուսաւորիչ-ների՝ Առհակի եւ Մաշտոցի, միեւնոյն ժամանակ

¹ Համմ. Խանք. Գևորգակաշնան. քնն. Պարմ. Դ.

ամենից առաջաւորը. եւ երկրորդ, եւ այս մանաւանդ կարեւոր էր Մովսէսին, նա կամենում էր նոյնացնել իւր անձնաւորութիւնը հ ամանուն ։ երանելի փիլիսոփոսին, որին յիշում է Պաղաք: Այլրջինս նկարագրում է ։ Փիլիսոփոս Մովսէսին, թէ արդարեւ մինչդեռ էր ի մարմնի ցանկ երկնային զօրացն էր քաղաքակից. եւ իրեւ հեղինակ ։ լուսաւորիչ եւ տգիտահալած գրուածքներին, որոնց պատճառով նա հնմարկուեց հայ հօգեւորականութեան կողմից անպատւութեան եւ հալածանքների, թողնելով իր մահից առաջ ։ ահաւոր նզովս զրով ի վերայ գլխաւորաց քահանայութեանդ ասացեալ:

1. Տես նրա ։ թեու զիժ առ Աւանդունեան,, էջ 607—608: — Հայոց նորագոյն զրականութեան մեջ ուսուածուած կարծիքը, իբր թէ այն անձը, որի ունկննորս թաղելուց յետոյ, հանեցին (արեղաները) զերեզզմանից եւ չուրը նետեցին, հենց փիլիսոփոս Մովսէսն է — զեռ հաւատութեան կարու է: Ալէոք է յիշել, որ Մովսէսի եւ նրա գրաւոր ան է ծքի մասին, մեր մէջ բերած խօսքերից անմիջապէս յետոյ ձեռագրում երկու թերթ պակաս է կամ չորս երես ու 8° իսկ յետոյ հետեւամ է ընդհատած պատմութեան շարունակութիւնը մի անձի մասին, որ ։ ցայդ եւ ցերեկը ինչպէս ասած է: «առհանդիսաւ աշխատութեանց է»: Վաստակոցն ի լուսաւ որութիւն աշխարհին Հայոց,, հենց առ էր, որի հետ այնպէս անլուր բարբարասութեամբ վարդուցին արեղաները: Խնկատի առնելով Պաղաքի շարագառութեան բնաւորութիւնը եւ այդաեղ մեջ բերած համառուս դէպքերը, որպէս որինակներ՝ աւելի հաւանական է թւում, որ արեղաների պախարակելի վարժունքը վերաբերում է ոչ թէ փիլիսոփոս Մովսէսին, այլ մի ու բիշ անձի, որի մասին յիշած էր պատկառած առզերում: Թէեւ այս խնդրի վերջնական լուծումը կախուած է Պաղաքի աւելի անաղարտ ձեռագրի երեւան գալուց:

Եւ այսպէս ԿԸ գլխում առաջ բերած
հեղինակին ժամանակակից հայ հասարակու-
թեան հենց այնքան խիստ մեղադրութիւնը
պէտք է կազմեր այն նզուվը, որը գրաւոր թո-
ղել էր “Փիլիսոփոս Մովսէս” : Բայց ի զրանից
ինձ թւում է, որ այդպիսի գրգռուած տրամա-
դրութիւնը հայ հասարակութեան գէմ եւ
մինչեւ իսկ “Ողբիր գաղտփարը Խորենացին
պատրաստել է Փարագեցու պատմածից (Էջ 78)
Ա. Սահակի մասին, որը ինգրում էր թոյլ տալ
իրեն “ողբալ զընդհանուր կորուստ աշխար-
հիս Հայոց”, երբ որ նոյն իսկ հայ նախարար-
ների զբգմանը եւ ջանքերով պէտք է վերջ
տային իրենց գոյութեան Հայոց թագաւորու-
թիւնն Արշակունեաց ցեղից եւ կաթողիկոսու-
թիւնը Ա. Գրիգոր Լուսաւորչի տանից:

Ահա թէ թնջու գարագաշեանի ենթա-
դրութիւնը թէ ԿԸ գլուխը (օրպէս եւ ԿԸ գլխի
վերջը) Ներմանծումն է Խորենացու պատմութեան
մէջ յետոյ ուրեմն, ուրիշի ձեռքով — ես չեմ
կարող հիմնաւոր ընդունել: Մեզ հետաքրքրող
գլուխը սերտ կապ ունի Հայոց Պատմութեան
մնացեալ մասի, մանաւանդ բ գրքի ԴՅ գլխի
հետ, որտեղ հեղինակը նոյնպէս “ողբերգական
մեղադրութիւն” է ուղղում իր Հայրենակից-
ներին: Այստեղ եւս նոյն մաքեր են, նոյն
ձգտումները, նոյն փայլուն ոճը եւ շարադասու-
թեան նոյն ձեւը: Այս բաւական չէ, այնտեղ
մենք գտնում ենք նոյն աղբիւրները, որ ընդ-
հանուր են Մովսէսի ամբողջ գրուածքին եւ

սոցա թւում, հեղինակից այնքան սիրուած — գրիգոր Նազիանզացուն (որից այնքան շատ է քաղել, ի միջի այլոց նաեւ նոյն երրորդ գրքի նախընթաց կեւ եւ ԱՅ գլուխների համար), Փիլոնին¹, օրպէս եւ Անանիա Շիրակացուն եւ այլն:

Անցնելով ԱՅ գլուի ազբիւրների քննութեանը, հարկ եմ համարում նկատել, որ Խորենացին իւր “ՈՂԵԲ”, Համար կաղապար է ընտրել “Նազիանզացու”², գովասանական ճառը Անտիոքի եպիսկոպոս Մելիտոսի մահուան առթիւ, Այն ինչոր այնուեղ ասւում է Մելի-

¹ Ա. ԵԼՐԴԴ չէ նկատել այստեղ Փիլոնի ազդեցութիւնը նաև: Հայոց Պատմութեան առաջին գրքի, առաջին գլուի վրայ, ձռնած Առաջի Բագրատունուն, այսինքն Խորենացու գործածած (մը Հնդկած) ինքնուրոյն դարձուածքը — Զամանաւ խաղացման առաւուածայնոցն ի քեզ չնորհացն... յառաջ քան զմարունոյդ զնոգույդ ընկալեալ ծանօթութիւն... Զի եթէ վասն Բայնի մեք, օրպէս ասի, պատկեր Աստուծոյ, եւ գարենեալ առարինութիւն քանականին է խոնականութիւն եւ քո յայսոսիկ անհատ ցանկութիւն, ապա ուրեմն... բորբոք պահելով զեւայժակն... ի ձեռն որոյ եւ զայտորիկ զսկզնատիւնն առիս ուրախացուցանել, գեղեցիկ եւ չափաւոր մոլութեամբ յայսոսիկ միւլեալ ին զակատեալ. — Փոխ են առած երացյեցի Փիլիստիայի գրուածքների հայերէն թարգմանութիւնից 64. եւ Լինել. Ա. 4. 13. 16. 29: Այս քաջուածքների վրայ դեռ քննադասներից ու ոք չէ ուշադրութիւն դարձրել:

² Տիւ Ալիեն. Միւ. թ. 217 էջ 156 եւ Հետ. “Առ Մելիտոսու” — Այս ճառը, խկապէս առած, պատկանում է Գրիգոր Նիւսացուն, բայց Հայ ձեռագրերում այն վազուց վերագրուում է. Հաւանարէն սիսալմամբ, “Նազիանզացուն” (Տիւ Հ. Տաշիանի Յու. գ. Ֆեռ. Ալիեն. Միւ. Կրաբին. Օրatio in Meletium Monachii 1858 եւ Մինե Հ. 46: էջ 788—864):

տոսի եւ Անտիոքի Եկեղեցու մասին, մեր պատմագիրը յարմարեցնում է Սահակին եւ Մաշտոցին եւ Հայոց Եկեղեցուն, իւր կողմից նոր յաւելումներով։ Առաջ եմ բերում այս նաւոից այն հատուածները, որոնցից օգտուել է Խորենացին։ — «... Ամալաւագոյն էր ընդիրիստոսի լինել լուծանելով ի մարմնոյն. բայց մեզ չար որոշել ի հայրենի վերակացութենէն. վասն զի ահա խորհրդեան՝ ժամանակ եւ խորհրդակիցն լոեալ է. պատերազմ զմեզ շուրջ պաշարէ, պատերազմն հերձուածողական, եւ որ զօրավարն լինի ոչ ոք է. վտանգի հիւանդութեամբ հասարակաց մարմին եկեղեցւոյ եւ զբժիշկն ոչ գտանեմք։ Տեսանելք յորպիսի մեր իրքս կան. կամիմ եթէ որպէս կարողութիւն է պնդելով զիմ զտկարութիւնս ելանել ի վերոյ քան զծանրութիւն թշուառութեանս (եւ) արձակել ձայն արժանաւոր ալիստիս, որպէս առաքինիքն այնորիկ արարին մեծաձայն ի վերայ հօրեն թշուառութեան ողբալով։ Այլ զի՞նչ կրեցից, զիարդ բռնագատեցից զլեզուս ի սպասաւորութիւն բանիս, որ օրինակ իմն իրբեւ ծանր կապանօք թշուառութեամբքս է կապեալ . . . Յայնժամ իրբեւ ի հարսանիս պարէաք, եւ այժմ ողորմելի ի վերայ ախտիս հառաջեմք։ յայնժամ առագաստի

1 Ակնարկութիւն 381 թուին կ. Պալսում, Մակեդոնի հերձուածողական վարդապետութեան առթիւ. կազմած տիեզերական ժողովի մասին, որուզ նախագահում էր Մելիտոս եւ որի ժամանեակ նա վախճանեաց։

երզը եւ այժմ ի վերայ զերեզմանի ողբը։
Քանզի յիշէք, յօրժամ զհոգ եւօր հարսանիսն
մեզ հաստատեցաք ընդ բարի լինային...
վասն զի բարձաւ ի մենջ քաջ փեսայն...
Մուր է պայծառ առագաստն այն հոգւովն սրբով
յամենայն ժամ ուղղեալ... ո՞ւր քաջ նաւու-
ղեղն, որ զվերինան դիտելով ուղղէր զնաւն...
Ո՞ւր է քաղցը աշացն հանդարտութիւն, ուր
զուարթ շրժանցն ժպտումն... Ողորմիմ քեզ,
ով եկեղեցիդ, առ քեզ է Անտիռու քաղաքդ։
Ողորմիմ քեզ յանկարծակի փոխսմամբդ
(վար. վիտիխմաննդ) այդուիկ, զիարդ անզար-
դացաւ (վար. անզարդեցաւ) գեղեցկութիւնդ,
զիարդ կողոպտեցաւ զարդն, որպէս յանկար-
ծակի վայր անկաւ ծաղիկն, ճշմարտապէս ցա-
մարեցաւ խոսն... Ով թշուառական պատ-
մութեանն այնորիկ, ով պատմէ եկեղեցւոյն
զախտն, ով ասիցէ մանկանց (վար. եկեղեցւոյն
մանկանց), թէ որբք եղեն, ով պատմեսցէ հար-
սինն, թէ այրի մնաց, ով չարեացս... Կահա-
տակն ի հանդէս կոչեցաւ, եւ նահատակէր յա-
զագս ճշմարտութեանն քրտամբք. իսկ հարսն
համբերէր ողջախոնոթեամբ զամուսնու-
թինն պահելով։ Ժամանակ էր ի մէջ յոլով.
Եւ ոմն սեղեղաբար յանդզնէր¹ յանարատ
յառագասոն, այլ հարսն ոչ աղտեղանայր։
Դարձեալ վերստին ճանապարհ եւ դարձեալ

¹ Ակնարկութիւն, ըստ երեւութիւն, Առաստանդ կաց-
ուեր ձեռքով արտօրուած Աելիսոսի տեղ՝ արթոսական եղիս-
կոսոս Եւ զոսի Անտիրի պատրիարք Նշանակուելու մասին։

փախուստ, երրորդ՝ անգամ՝ նոյնպէս, մինչեւ
քայքայէր զհերձուածողական մառախուղն Տէր
եւ ճառագայթս խաղաղութեան ի վերայ ծա-
դելով . . .

Այլ իրրեւ զի՞ գեղեցիկ, եթէ մինչեւ
յայսոսիկ պատմութիւնս: Իրրեւ զի՞ երանելի,
եթէ յայսոսիկ դադարէր բանս: Եւ ապա զի՞նչ
յետ այնորիկ, կոչեցէք զողբացող կանայսն.
յերեմիաս ասէր. զի եւ ոչ իսկ այլազգ այտ-
ման (ես կարգում եմ այրման) սրտին զիջանել
յախտէն, բայց եթէ հառաջանօք եւ արտա-
սուօք թեթեւացուցանել: Յայնժամ միսիթա-
րէր զբաժանումն անդրէն դառնալոյն յոյս,
բայց այժմ զվերջն մեզ որոշումն բաժանեցաւ.
վիչ մեծ ընդ մէջ նորա եւ եկեղեցւոյն ի հա-
սարակածին հաստեցաւ (վար. հաստատեցաւ):
Կա ի զոզոն Աքրահամո հանգչի, եւ որ
բերէ զկաթ ջրոյն, զի զովացուացէ զվոանգելոցն
զլեղու, ոչ ոք է (վար. ոչ է): Կորեաւ գեղեց-
կութիւնն այն, լոեաց ձայնն, կարկեցան
շրմունքն, թռեաւ շնորհն . . . լուայ եւ ձայնս
ոմանս յերեմիայէ տիսրականս եւ սգաւորս,
ողովք յամայանալ քաղաքին իրուսազէմացւոց
ողբայր . . .

Բաց ի “Առ Մելիտոս, Շառից² Խորենա-
ցին Ճարտարութեամբ օգտուել է նոյն Նազիան-

1. Ակնարկութիւն Մելիտոսի եռակի արտօրման մա-
սմն Կոստանդի, Ըստ Հանոսի եւ Ապօնուտինոսի ժամանակ:

2. Տես Զեռ. Վիեն. Մելիտ. թ. 217, էջ 126 և :

զացու միւս գրութիւնների հատուածներից եւ
առ անձին դարձուածքներից:

Այսպէս “ի հայրն ասացեալ ճառից՝
Մովսէս քաղել է հետեւեալը. “զհօտս տարա-
կուսեալ ի վայր անկեալ տեսանեմ”, որքան լի
տրտմութեամբ եւ տիրանօք. ոչ եւս ի տեղւոջ
դալարոյ հանգուցեալ եւ ոչ ի ջորս հան-
գրստեան¹ անեալ՝ խնդրէ զգահավիժութիւնս
եւ ամայութիւնս . . .”:

Նազիանզացու “Յաղազս ի ձեռնադրու-
թենէ հրաժարելոյ, ճառից² — Խորենա-
ցին քաղել է հետեւեալ հատուածները. —
“ . . . բայց զի՞նչ ասիցէ ոք վասն մնափառութեան
եւ կամ վասն իշխանասիրութեան զանիրաւու-
թիւնն ի բարձունս խօսողացն . . . ոչ ընդդէմ
Մուսիսի, այլ ճշմարտութեան զինեցելոց եւ
առողջութեան վարդապետութեան հակա-
ռակ յարոցելոց, որք երրորդ մասինն ան-
խրատութեան եւ որ զհետ նորին երթան խրա-
տութեան յախուռն ամենայն բանիւ դիմեն
վարազական ախտիւն եւ կոխեն զգեղեցիկ մար-
դարիտն ճշմարտութեանն . . . Այլ երրեմն յայլմէ
դանդաղեալք եւ շրջեալք եւ ամենայն բանիւ
բակտեալք եւ կոխեալք յոլովս փոփոխեն
վարդապետս եւ բազում զիրս, որպէս փոշի
հողմովք դիւքագցն ի բաց անկեալք եւ վաղ-
ջան տաժանին լսելոք եւ մոք: Ո՞վ անբանու-
թեանս. առ ամենայն բան նմանապէս

1. Համմ. Դաեւ. Պաղմոսը Իմ. 2:

2. Տես Զեռ. Վեհան. Միհթ. թ. 217, էջ 110 եւ հետև.

դժուարին եւ շպր օրինակ ինքեանց զրեն
զայն. զ(ի) ծիծաղելն զմեօք եւ զարհամար-
հելն իբրեւ զանհաստատնով եւ որ ինչ
առողջագութեամբ ոյն ունիցի, եւ զհաւատովին զան-
ցանեն անհանձարաբար յասողացն ի բանս...:

«...որով սպառազինութեամբ առ ի շարին
խարդախութիւնս զինեցաց, որ Մուսէս այսմ
յազիթեացէ... որ Յեսուս յետ նորա զօրա-
վարութեամբ աստուածային պատերազմացն
հանգերձ մեւք պատերազմեացէ... ոչ եւ Յորո-
բովամ...»:

«Առ Աթանասու¹ ճառից Խորենացին
առել է այս Նախադասութիւնը «...Ո՞ր ոք
յԵրեմիասս ողբասցէ զմեր խառնակութիւնս
եւ զիսաւարս, որ միայն գիտէր հաւասարե-
ցուցանել զողբս ախտիցն»:

Կայ նաեւ մի այլ գարձուածք մեր պատ-
մագրի մօտ — «Աշակերտը հեղզ առ ուսումն
եւ փոյթ առ ի վարդապետել, որ նախ քան
զտեսութիւնն աստուածաբանը» — որի
մասին Հայկազեան բառարանը² նկատում է,
որ դա փոխ է առած Կազիանզացուց:

Խորենացու այս գլխաւոր ազբիւրի Կա-
զիանզացու մէջ, իբրեւ Հիմնական նկարի մէջ
Հիւսուած են իբրեւ զարդարանքներ առանձին
դարձուածքներ եւ հատուածներ ուրիշ հեղի-
նակներից:

¹ Տես Աես. Ային. Միսիթ. թ. 217, էլ. 110 Ե:

² Տես Կայն տեղը. Աստուածաբան:

Այսպէս Փիլոնից քաղած են, վերեւում բերած (Էջ 329) Խորենացու դարձուածքն՝ ամենիմաստ արունութիւն և կատարելագոյն յարմարութեամբս, Նոյնպէս՝ զերաւասնակո ի բառն առեալ¹, և “Երկրի անքերութիւնը պաղոց²”:

Մ. Դրբից առած են “... վայփայեցից զնոսա. որպէս վայփայէ հայր զորդի գրարշը ծառայեալ նմա” (Մարզ. Մաղաք. Գ. 17): — “Զայս գիտասչիք՝ թէ յաւուրս յետինս եկեսցին ժամանակք չարք: Զի եղեցին մարդիկք անձնասերք, արծաթաւութիւնը, հայհոյիչք, անհաւանիք ծնողաց, անշնորհք, անսուրքք: Ըննուէրք, անդութք, բանսարկուք, անժոյժք, վէսք, անբարեսէրք: Մատնիչք, յանդգունք, ամբարհաւաճք, ցանկաւութիւնը՝ բան աստուածաւէրք.. (Առ Տիմոթ. Երկր. Գլ. Գ/1—4): — “Ոչ զոյ խաղաղութիւն ամբարշտաց, (Եսայի Գլ. Ռկ/21):

Դարձեալ, բնութեան անբնական փոփոխութիւնների նկարագրութեան մէջ, ևս աեւնում եմ Շիրակացու ազգեցութիւնը, Մի աստղաբաշխական գրուածքի մէջ՝ “Յաղագս կենդանատեսակաց” (Էջ 62—63), որ թարգմանուած է, ըստ Երեւութիւն, Պօղոս Աղեքսանդրացուց³, Անանիան ասում է. “... Երկուա-

¹ Վասն Ելից. թ. 115:

² “Ամրք Խմառանցը Էջ 57:

³ Յես Հ. Յ. Թորոսիսանի գեղեցիկ յօդուածը “Բագ. մայթոյք”, մէջ 1896. մայիս:

սանեքեան սոքս (կենդանատեսակը) շարժին չորիւք տարբերութեամբ՝ առ ի լինել մից տարեւոր ժամանակի... եւ առնեն ջերմութիւն եւ ցրտութիւն, խոնաւոթիւն եւ երաշտութիւն եւ իշխեն փոփոխմանց օգոս եւ ժամանակաց, բայց եթէ աստուածային ինչ հասանէ հրաման, վասն որոյ փոփոխին տարերց ընութիւնը, թէ արգեօք յոզօրմոթիւն կամ ի խրատ, որպէսզի լինել ի ձմեննային ժամանակի ջերմութիւն, կամ յամարայինն ցրտութիւն, կամ ձիւնաբերութիւն եւ շնչումն սառնամանեաց, որ է արտաքոյ ընութեան ժամանակի եւ գիտելի նմա միայնոյ... մի այլ տեղ “Յաղագս որ ի մէջ երկնի եւ երկրի շարժմունք” (էջ 46—47) նցնասաղարաշնոր նկատում է. ... Ապա թէ լինիցի ինչ հետեւ անք վեասուց ի սաստիկ որոտալոյ, իբր թէ կարկուտը եւ հրաճգութիւնը, այս ի վրէ ժելնդրութիւն անգա ամաց եւ ի խրատ այնոցիկ, որ զահ եւ զերկիւղ Արարշին չունին յանձինս իւրեանց: Քանզի... անշափութիւն անձրեւաց ողոզանեն, եւ երաշտութիւնը զերկիր դալարաբեր ցամաքեցուցանեն, եւ ժանափութիւնս, ամենապէս հաւանակնել մարդ եւ անասուն առ հասարակ...:

Աերշապէս, իբրեւ ԿԸ գլխի աղբիւ ըներից մէկը պէտք էր մասնացոյց անել եւ Ը. դարու պատմագիր Ղետնողի վրայ, որի գրուածքի հետ Խորենացին, ամենայն հաւանակներ, ծանօթ

էր^{1:} Պատմելով մոլեռանդ մաշմեգականների խարդաւանքների մասին (Է. դ. վերջը եւ Ըսկիզբը), որոնք նախանձով էին նայում, ի միջի այլոց, Ա. Գրիգորի մենաստանի բարեզարդութեան եւ հարստութեան եւ մտածում էին գարշելի միջոցներով ոչնչացնել ամբողջ միաբանութիւնը, — Ղեւոնդը յուսահատ գոչում է. “Ո՞վ ոք առանց արտասուաց բերիցէ զանհնարին աղէտսն, որ ժամանեաց նոցա. զի սուրբ եկեղեցին խրթնացեալ ի բարեզարդութենէ բեմին եւ լոեալ ձայն աստուածային փառատրութեանն,”^{2:} Մի այլ տեղ³ նոյն հեղինակը մոայլ գոյներով է նկարագրում մեզ իր հայր են ակիցների անել վիճակը անգամ ուժ առ թ արարների ծանր լծի տակ (մօտ Ը. դ. կեսերն) — որը կարելի է, թէ նոյնպէս առանց ազգեցութեան չէ մնացել “Հայոց Պատմութեան, մեզ հետաքրքրող դլիսի վերջին տողերի վըայ:

^{1:} Տես իմ “Հայոց վէպը, էջ 131, 190, 216:

^{2:} Տես Ղեւոնդի Պետերը. Հքան, էջ 20—21:

^{3:} Նոյն էջ 136—137:

ՄԵՒՆ ՏՐԴԱՑ

Ե.

Արշակունեաց հարստութիւնը Հայա-
ստանում վերականգնող եւ առաջին անգամ
քրիստոնէութիւնը պետական կրօն ճանաչող
թագաւորի անձնաւորութիւնը հարկաւ զար-
դարուած է առասպելական զրոյցներով։ Ժո-
ղովրդի երեւակայութեան մէջ Տրդատ երեւան
է գալիս նախ եւ առաջ իրբեւ մի հսկայ,
օժտուած անսովոր ֆիզիքական ոյժով։ Ագա-
թանգեղոսի մէջ՝ չնայելով նրա գրուածքի
վարքագրական բնաւորութեանը՝ պահպանուել
են այդպիսի զրոյցների հետքեր Տրդատի մասին։
Պատմում է՝ օրինակ, թէ ինչպէս մի անգամ
նա, երբ ծառայում էր Ահենինիոսի մօտ, նրա
զօրքի համար պաշար ձեռք բերեց, խոտի ահա-
զին խուրձերը քաղաքի պարիսպներից վար
ձգելով, հանդերձ նոցա վրայ գտնուած պա-
հապաններով ու շներով։ Այս քաջութեան
լուրը ամէն տեղ տարածուեց, եւ երբ հռով-
մայեցիք պատերազմ՝ ունէին գոթաց հետ,
Տրդատ հռովմէական կայսեր զգեստներ հագ-
նելով գուրս է ելնում գոթաց ամէհի թա-

գաւորի դէմ մենամարտելու եւ յաղթում է նրան։ Այս անսովոր քաջութեան համար նուեր է ստանում Տրդատը կայսրից Հայոց թագաւորական թագը¹։

Նրա քաջութեան եւ անվեհերութեան մասին քանիցս պատմում է վառ գոյներով, մանաւանդ թշնամիների դէմ մղած ճակատամարտերում²։

Մի անգամ երբ նա պատերազմ էր մղում Տաճիկների (Արաբացիք) երկրում, Տրդատ ծանր վիրաւորուած լինելով իջնում է երիվարից, ձգում է իր մէջքին նրա ասպազէնը, իւր առնազէնը եւ լողալով անցնում է Եփրատ գետը, հեաը քարշելով նաեւ իւր երիվարը³։

Հայոց թագաւորի վիթխարի օյժը ամենից պարզ երեւան է գալիս այն նկարագրութեան մէջ, թէ ինչպէս նա ուժ վիթխարի քարքը բարձած ուսին Արարատից բերեց Վաղարշապատ մայրաքաղաքը վկայարանի շինութեան համար⁴։ Ժողովրդական երգը նկարագրում է նրան այսպէս՝ իրքեւ զսէզն Տրդատ, որ սիգալովն աւերեաց զթումը գետոց եւ ցամաքեցոյց իսկ ի սիգալ իւրում զյորձանս ծովոց⁵։

Բաց ի վերոգրեալից, Ագաթանգեղոս յիշում է, որ Տրդատ Հոռվմում եղած միջոցին,

¹ Ազաթանգեղոս, Անես. Էջ 48—49։

² Նոյն էջ 104, 144, 157։

³ Նոյն էջ 158։

⁴ Նոյն էջ 576։

⁵ Նոյն էջ 103։

իւր պատանեկութեան ժամանակ նշանառոր գանուեց եւ ողիմայիսկական խաղերում՝ ցոյց տալով անսովոր արիութիւն եւ զարմանալիքաջութիւն¹: Դժբախտաբարնաչէ հազորդում եւ ոչ մի դեպք Հայոց թագաւորի այդ քաջութիւններից²:

Դաստիանք այժմ Խորենացուն: Անը հեղինակն, որ Տրդատի պատմութեան համար չունէր այլ աղբիւր, բաց ի Ագաթանգեղոսից, թագաւորի նահատակութիւնների մասին զիտէ նոյն այս աղբիւրից, բայց Նկարագրում է նոցարաւական փոփոխած ձեւով:

Նախ եւ առաջ, նա Տրդատի նահատակութիւնները բաժանում է շրջանների. նահատակութիւններ մինչեւ նրա թագաւորանալը (Գ.Լ. Հթ.), նահատակութիւններ նրա թագաւորանալուց յետոյ, բայց մինչեւ հաւատալը (Գ.Լ. Զթ.) եւ վերջապէս նահատակութիւններ նրա հաւատալուց յետոյ (Գ.Լ. Զթ.):

Ապա օգտուելով Ագաթանգեղոսի անցողակի յիշած ցուցմունքից Տրդատի Ողիմայիսկան խաղերում ունեցած յաջուղութիւնների մասին, Խորենացին բերում է նրա նահատակու-

¹ Նոյն էջ 157:

² Տրդատի եւ Աստանդիանոս Անձի մի քանի քաջարձութիւնների նմանութեան պատճառով Ախիթարարեան Հ. Բ. Սարդիսկան ենթադրութիւն է անում, թէ կարելի է դարձի հեղինակը փոխ է առել այդ գիտուածները մաղմագականութիւններ (տես նրա հետագ. Ազաթանգեղոսի մասին Ա.Ե.ն. 1890, էջ 35):

թիւններից երեք գէպք, որոնք ինչպէս երեւում է ստուգելուց ամբողջովին փոխ են առած Եւսերիսոսի Ժամանակագրութիւնից (այն է ողիմակիական խաղերում մասնակցող ըմբշամարտների ցուցակից) եւ Կալիսթենէսից:

Այսպէս, ողիմապիական խաղերի հիմնացրութեան առթիւ Եւսերիս նկատում է, «վասն Ազոնին դնելոյ, որ են մըցութեան հրահանգք... բայց ոմանք զբովանդակն երիս ասեն մինչեւ ցիփիտոս¹, որ նորոգեաց զագոնն...» Ի դիցն հրամանք ինչ այսպիսիք Պեղոպոնետացոց, մոէք ի մեհեան եւ զոհս մատուցէք²...»: Արանից յետոյ Կեսարիայի եպիսկոպոսը բերում է հոչակուած ըմբշամարտների անունները — ճերդ ողիմապիականում — «Կերասոս Արգիացի, որ զկնդակ եզինն թափեաց³, եւ ճներդում եւ ի մարտին Կղիտոստրադոս Ռոդացի, որ զվզէ եւ եթ կալեալ յաղթէր⁴»:

Խոկ Աղեքսանդրի պատմիչը բերում է մի հետաքրքիր գէպք երիտասարդ արքայազնի

1 Խորենացու թարգմանիչները առվարաբար անձիշդ են թարգմանում այս անունը իբրև Ալիւթիոս, մինչդեռ այսուեղ խօսքը Կիփիտոսի մասին է (Խորենացու մօտ այդ անունը մէջ է բերած Կափանթաց հագագով Հիփիտոս կայ եւ վար. Հիփիտոս) որ Հելլոսի բնակիլ էր եւ Յունատանեի կառագարիչ (Procurator), որուն են վերադրում ողիմապիական խաղերի սահմանները: Խորենացու խուլական Cappelletti թարգմանիչը Հիփիտոսը թարգմանում է „Vulcano”:

2 Քրոն. Ա. Էջ 132:

3 Նոյն Էջ 140:

4 Նոյն Էջ 142:

կեանքից, որը խիստ ցանկանում էր կառք վարել մրցութեան ասպարեզի վրայ եւ անպատուած էր Ակառնանից թագաւոր Նիկողայոսից իւր այս անձնապատճան յանդնութեան համար: Նրան վրեժինդիր լինելու նպատակով, Աղեքսանդր մտաւ կառքով ասպարեզ մրցելու, եւ ինքը՝ Նիկողայոսից առաջ ընթանալով, (դիտմամբ) վայր ընկաւ գետին, որպէս զի միջոց տայ իւր հակառակորդին առաջ անցնել այստեղ՝ Նիկողայոսի ձին աջ կողմից սայթաքեց եւ կառքը շրջուեց կառավարի հետ միասին. իսկ Աղեքսանդր ամենայն արագութեամբ ընթացաւ Նիկողայոսի վրայ, որը եւ (տեղնուտեղը) վախճանուեց¹: Կալիսթենէսի նոյն պատմութիւնից են վերցրած Տրդատին վերաբերեալ՝ յերիվար կամակար աշտանակեալ², դարձուածքը:

Այնուհետեւ, Խորենացու Տրդատի նահատակութիւնների նկարագրելուց յետոյ, առաջ բերած պատմութիւնը Պռորոս կայսեր զօրքերի ապստամբութեան մասին, սովի պատճառով եւ նրա սպանումը — Խորենացին բառացի փոխ է առել Մաղաղասի ժամանակագրութիւնից, նոր մանրամասնութիւններով՝ հանդերձ, օրինակ ինչպէս Տրդատ միայնակ դիմադրեց զինուորների կատաղած ամրոխին, որոնք Ակինոսի ապարանքի վրայ էին յարձակւում նրան սպանելու: ³ Օ ձέ αὐτός βασιλεύς Πρόβος ἐπολέμησε τοῖς Γόθοις ἐν τῷ Σιρμίῳ. καὶ ἐν

1 Աղեքսանդրի պատմ. Հայ. թարգմ. Էջ 26-27:

2 Նոյն Էջ 16:

τῷ πολεμεῖν αὐτὸν ἐγένετο λίμος κοσμικός μέγας, καὶ μή εὑρεθέντων ἀναλαμάτων ἐστασίασεν ὁ στρατός. Καὶ ἐπελθόντες ἔσφαξαν αὐτὸν ἐν τῷ Σιρμίῳ...» (p. 302).

Եւսեբիոսի *Ժամանակագրութիւնից* զյխաւորապէս փոխ են առած Պոռորու թաղաւորի յաջորդ Կարոսի եւ նրա որդւոց Սոմերիանոսի եւ Կարինոսի մասին եղած տեղեկութիւնները, անստօյգ մանրամասնութիւններով հանգերձ ինչոր կոռնակի մասին, որ առաջ է եկել ըստ երեւութիւն Ժամանակագրութեան յունարէն բնագրի հայ թարգմանչի սխալ ընթերցումից, որը եւ սխալմամբ կրկնել են Խորենացին եւ ուրիշներ։ Խնդիրն այն է, որ Եւսեբիոսի մօտ 2303 թուականի տակ յիշուում է «ի Կարայ վախճանելն ի Միջագ եւս, Սոմերիանոսի առ նովաւ լինէր ապանանել ի Թրակ եւ Կարինոսի նոյնպէս ի Կոռնակայ պատերազմին»¹։ Ամենայն հաւանականութեամբ Եւսեբիոսի բնագիրն այստեղ աղաւաղուած է մեզ հասած. Յերօնիմոսի մէջ լատիններէն թարգմանութիւնն այստեղ աւելի մանրամասն եւ ճիշդ ընթերցուածք ունի. Carus Narbonensis cum omni Parthorum regione vastata Chochem et Ctesiphontem nobilissimas hostium urbes cepisset, super Tigrim castra ponens, fulmine (sic!) iactus interiit... Carinus proelio victus apud Margum occiditur².

¹ Chron. R. էջ 165։

² Migne, Patrol. Ser. gr. T. XXVII, p. 657.

Նցյն է հաստատում նաեւ Սիւնկեղոս. „Կարօ՛...
չըրասնօ՛ չառաշյֆանտօ՛... ծագթէրթտա...
Այսպէս Կարոսը մեռաւ կայծակնահարլինելով :
Այս հիմամբ նաեւ Լանգլուան՝ ենթադրեց, որ
Հայ Ժամանակագրութեան թարգմանիչը
բնագիրը շփոթել է, ընդունելով չըրասնօ՛
(“կայծակ”) բառը, հաւանօրէն, աղաւաղուած
չօրածու բառի պատճառով, յատուկ անուան
մեղ²:

Աակայն այս ենթադրութիւնը կարօտ է
ստուգութեան: Յերօնիմոսի եւ Սիւնկեղոսի յի-
շատակութիւնը կայծակի մասին վերաբերում է
Կարոսին եւ ոչ թէ Կարինոսին, որի հետ իսկա-
պէս կապւում է Եւսեբիոսի Հայ թարգմանու-
թեան “Կոռնակլը”: Այդ պատճառով, ինձ
թւում է, որ աւելի հիմնաւոր կը լինէր են-
թադրել, որ “Կոռնակ” բառը (“ի Կոռնակայ”
պատերազմին) առաջացել է „Μάργος”
բառի աղաւաղութիւնից („proelio” արև
Margum.) — որ Միւսիայի քաղաքներից մէկի
անունն է եւ որտեղ ինչպէս Յերօնիմոսից
երեւում է Կարինոսը ճակատ մղեց եւ ընկաւ:

Բաց ի սրանից պէտք է դիտել, որ Եւսե-
բիոսի Հայոց թարգմանութեան մեղ հե-

¹ Coll., II, p. 120.

² Տես Նոյնպէս. Ալիշան, “Այբարատ”, էջ 376. եւ
Ցաշեան Ագաթանգեղոսի մասին, էջ 124. — Սամուել
Վահեցին, ժամ դարու. Հայ ժամանակադիրը կրկնելով բա-
ռացի Եւսեբիոսին, աւելացնում է Նոյնպէս, որ Կոռնակ
Կարոսի սպանողը, Հայոց խոսրով թագաւորի. Տրդանի
հօր՝ զօրագարն էր. նա ապրեց ճնկ տարի... (Հրտ. Աւ-
ղարդով. էջ 62):

ասքրպրող հատուածում և կռոնակը գեռ անձնաւորութիւն չէ, իսկ մեր քննութեան նիւթեզած խորենացու այս հատուածում — արքայազն Տրդատ մինչև իւր թագաւորանալը գտնւում է Կարինոս կայսեր զօրքի մէջ եւ նրա հետ միասին արշաւում է “կռոնակի”, վրայ հետեւապէս եթէ “կռոնակ”, ընդունենք իրրեւ անձնաւորութիւն, չէր կարող ոչ մի կապ ունենալ և այերի հետ, որ ինչպէս ընդհակառակին է երեւում, հաւանօրէն թիւրիմացութեամբ Սամուել Անեցու մօտ:

Խորենացու “Յոինովն” բառի ընթերցման վերաբերմամբ, Եւսեբիոսի Ծամանակազրութեան ի Միջագետս, բառի փոխարէն (վերցիշեալ և Կարայ վախճանեալ ի Միջագետս, հատուածում), տես իմ՝ “Հայոց վեպ”, էջ 34:

Այստեղ իսկ օգտառում է մեր պատմագիրը Ագաթանգեղոսի բերած Տրդատի նահատակութեան նկարագրութիւնից, այսինքն այն միջնավեպով, թէ ինչպէս նա լողալով անցաւ Եփրատը, — միեւնոյն ժամանակ նա այս գեպքը վերագրում է Կարինոս կայսեր դժբախտ արշաւանքի ժամանակին, որի զօրքում գտնւում էր Հայոց արքայազնը:

Ակներեւ է ուրեմն, որ ամբողջ Հթ գլուխը կազմուած է Եւսեբիոսի հիմամբ, Կեղծ-կալիսթենէսի և Մաղաղասի հատուկոր տեղեկութիւններով հանդերձ: Կարելի է արգեօք այստեղ գտնել հետքեր Փիրմիլիանոսի պատմաթեան:

Ոչ աւելի լաւագոյն է նաև Տրդատի երշիրորդ շրջանի Նահատակութիւնների վիճակը, այն է նրա Նահատակութիւնները՝ ի թագաւորութեանն յառաջ քան զհաւատալն՝ (Գլ. ԶԲ):

Խորենացին այստեղ եւս օգտւում է Ագաթանգեղոսի ակնարկութիւններից Տրդատի քաջագործութիւնների մասին, որ ցոյց է տուել նա իւր թշնամիների դէմ մղած կոխներում¹ եւ իր կողմից բերում է նոցա նկարագիրն: Այսու հանգերձ մի դէպքում նա վկայութեան է կոչում Ա. Գրքի Եղիանանի եւ Խղբաւմի նման Նահատակութիւնը (Նա ըարծրացրեց իւր Նիզակը երեք հարիւր (մարդկային) վիրաւորների վրայ), իսկ մնացեալ երկու դէպքերը (սոցա թւում եւ այն պատմուածքը, թէ ինչպէս Տրդատ Նիղակով քշեց փղերի երամակը) մի տեղից փոխ է առել, բայց թէ որ տեղից՝ անյայտ է:

Բաց ի դրանից Տրդատի հրաւերը բոլոր հիւսիսականներին (այսինքն Հռներին եւ այլոց) եւ Պարսից վրայ յարձակումը կապ ունի Ագաթանգեղոսի հիւրաքանչիւր (Էջ 104) — Տէրութեան իւրաքանչիւր կողմի գլխաւոր զօրավարների (չորս) անունները, փոխ են առած Փաւստոսից — այն է՝ Բազարատ Բազրատոնի, Վահան Ամաստոնի եւ Մանաճինը Խշտունի. իսկ Վրաստանի՝ առաջնորդ, Մի հրան, ըստ երեւութին, Վրաց յետին աւանդութիւններից

¹ Ազաթ. Էջ 104, 144, 157:

Վրաց գարձի մասին։ Այս մասին մանրամասնորէն կը խօսուի 22. զլիսի քննութեան մէջ։

Պարսից գրքերից եւ Փերմիլիանոսից յետոյ, Խորենացու երրորդ աղբիւրն է — Արտիթիթէս։ Նրան է վերագրուում նամակի ձեւով գրուած համառօտ պատմուածքը Ս. Գրիգորի եւ նրա որդոց ծննդեան եւ կեանքի մասին, գրուած Մարկոս Յագոռնանցի միայնաւորի ինդրանօք։ — Յայտարարութիւն սակաւուք սննդեան եւ վարոց Գրիգորի եւ որդոցն, ի թղթըն Արտիթիթէայ եպիսկոպոսի, որ վասն հարցմանն Մարկոսի միայնաւորի ի Յագոռնանին (Գլ. 2)։

Մեր պատմիչը հասկացնել է տալիս, թէ նա նոյն այս աղբիւրից է քաղել իր պատմութիւնը Անակի Հայաստան գալու եւ Ս. Գրիգորի յղութեան մասին Արտազ գաշտում Թաղէս առաքեալի գերեզմանի մօտ (Գլ. ՀՊ)։

Այս երկու գլուխը միշտ ներկայացնում էին քննադատութեան համար մեծ գժուարութիւններ, ովք է այդ Արտիթիթէս եպիսկոպոսն, ինչ է նշանակում միայնաւոր Մարկոս եւ Յագոռնանը ինչ տեղ է, սոքա մինչեւ այսօր իսկ մնում են անբացատրելի։

Արտիթիթէս, գուցէ նոյն անձն է, որի մասին յիշատակում է Ագաթանգեղոս 12 երիտասարդ եպիսկոպոսների թւում, որոնց ձեռնադրեց Ս. Գրիգոր քուրմերի դասակարգից, սակայն նրա պատմական աշխատութեան մասին ոչ մի տեղ չէ յիշւում։ Փաւստոսի յիշած Արտիթ

(Դ. դարու վերջը) հազիւ թէ նոյն անձը լինի, Փաւստոս սրան կոչում է Դանիէլի աշակերտ (որը ըստ կարգին եղել է աշակերտ Ա. Գրիգորի), որ ապրում էր Տրդատ Մեծի թռո Տիրան թագաւորի ժամանակ. Հետեւապէս այս Արտիթը չէր կարող եպիսկոպոս լինել Ա. Գրիգորի ժամանակ:

Մարկոսին դեռ եղբ. Վեստոնները նոյնացրին Սոլոմենոսի յիշած Մարկոս անապատականի հետ (VI, 29), բայց թէ որքան այդ հաւաստի է, ես չեմ յանձն առնուլ դատել: Նոյն եւս պիտի նկատեմ նաեւ “Յագոօձանի” մասին:

Թէ Խորենացին այս գլուխները կազմելիս ունէր ինչոր աւանդախառն մի աղբիւր, որ կազմած էր ըստ ամենայն հաւանականութեան, Ագաթանգեղոսի¹ հիմամբ եւ հաղորդում էր յիշեալ մանրամասնութիւնները Ա. Գրիգորի կեանքից (Գլ. 2), — երեւում է, նախ և կողմն Գամբաց, (Կապագովիհայի նշանակութեամբ) ասացուածքից, որ գործ է ածուած միայն այս գլխում, մինչդեռ միւս բոլոր գէպերում Ոռվսէս գործ է ածում “Կապագովիհայ”, անունը, եւ երկրորդ Զենորի պատմութիւնից, որի հեղինակն ունէր ձեռքին միեւնոյն աղբիւրն եւ օգտում էր նրանից աւելի լայն չափերով, քան Խորենացին²:

¹ Եֆ 639-641:

² Իմ հետազոտութեան մէջ Զենորի մասին (Այսն. 1893 թ.) Զենորի եւ Խորենացու մէջ եղած նման համուածները ես վերաբրում էի վերջինիս ան մի քական ազ-

Այսպէս, բացի մեր պատմչի յիշած յատուկ անեւներից — Ա. Գրիգորի ստնտուի, նրա ամուսնոյ եւ հօր, նաեւ նոյն Գրիգորի աներոջ, նրա կնոջ եւ նրա որդու Արիստակէսի ուսուցչի, — Զենոր առաջ է բերում հետաքրքիր տեղեկութիւններ. 1. Ճենաց թագաւորի անյաջող միջամտութեան մասին Հայոց Խոսրով թագաւորի առաջեւ, սրան Արտաշիր Սասանի հետ հաշտեցնելու նպատակով¹. 2. Այն մասին, թէ ինչպէս Բուրրար Պարսիկը դուրս եկաւ Պարսկաստանից Անակի այս տեղից դուրս գալուց անմիջապէս յետոյ եւ հասաւ Արտազ (ուր տեղի էր ունենում Ա. Գրիգորի յղութիւնը), իսկ յետոյ արդէն ուղեւորուեց Կապագովկիա (Զենոր նոյնպէս գործ է ածում այստեղ ու գամիքը²). այն մասին, թէ Բուրրար ապրեց Անսարիայում մէկ տարի. 3. որ Բուրրար կամենալով վերադառնալ իր կնոջ հետ պարսկաստան, իւր աներոջից արդելուեց Այրարատ եան դաւառում եւ կանգ առաւ Ա. աղարշապատում. 4. որ Ա. Գրիգորի մայրը կուռում էր Ագոհի. 5. որ Նորա Առարեն եղբայրը դայ եակների ձեռքով աղարշապատեց եւ տարուեց պարսկաց:

Եթե բայց ներկայում խորենացու պատմութեան նոր լուսաբանութեան պատճառով, ես թոյլ եմ տալիս ենթադրելու, որ դոյլութիւն ուներ մի ընդհանուր ազգին, որից ոգտուել են երկու պատմիչները, իւրաքանչիւրն ըստ իր հայեցողութեան:

¹ Ա. Ենեկան, հրա, էջ 21:

² Մոյն էջ 21:

գուռը (այս հաստատում է եւ Աերէսս էջ 36), ուր եւ սնուեց իւր հօրաքրոջ խոսքովուհու մօտ, որ Հեփթաղաց ջիվանշեր թագաւորի կինն էր. 6. որ Սուրէն իւր հօրաքրոջ մօտ տասը տարի մնալով գնաց Զինաստան եւ այն տեղ թագաւորեց¹. 7. որ Ա. Գրիգոր Կեսարիայում մտաւ դպրոց եւ սովորեց Ասորի եւ յոյն լեզուները. 8. որ Հիւսիսականների Գեղրեհոն թագաւորը ձգեց իր պարանը Տրդատի վրայ նրան սպանելու նպատակով, բայց Հայոց թագաւորը Գեղրեհոնին իւր ձիռւ հետ միասին միջից կէս արաւ²:

Խորենացին իրբեւ աւելի լուրջ պատմիչ՝ զգուշացել է օգտուիլ իւր աղբիւրներէ շատ առասպելական մանրամասնութիւններից, բաւականանալով իր կարծիքով ինչ որ առաւել անհրաժեշտ եւ կարեւոր էր, սոցա թւում Ա. Գրիգորի մորի Արտազ դաշտում յղանալու պատմութեամբ:

Այս յետին աւանդութեան մասին պէտք է դիտել, որ ոչ միայն Ագաթանգեղոս ոչինչ նման չէ Հաղորդում, այլ մինչեւ իսկ նրա պատմածները հակասում են այդ (աւանդութեան) վկայութեան: Հայոց դարձի պատմութիւնից (էջ 37) երեւում է, որ Ա. Գրիգորի Հայրը, Անակ Պարթեւն, եկաւ Հայաստան իւր չար դիտաւորութիւնը ի կատար ածելու նպատակով

¹ Նոյն էջ 22:

² Նոյն էջ 46—47:

իր եղբօր, կնոջ եւ որդւոց (sic) հետ. Հետեւապէս Անակի այն և երկու մանուկները¹, որ ազատուեցին թագաւորի սպանողի ցեղը ջնջելու ժամանակ (էջ 41) ծնուել էին դեռ Պարսկաստանում, եւ ոչ թէ Հայաստանում, ինչպէս խորենացին է հասաստում, ուր Անակ Ադաթանգեղոսի վկայութեամբ մի քանի տարու միայն մեաց — ձմբան վերջը եւ գարնան սկիզբը։ Վերագրելով Լուսաւորչի յղութիւնը նրա հօր Հայոց թագաւորութեան սահմանները մանելու ժամանակին, Մովսէս սրա հետ միասին ստիպուած է այս կարճ ժամանակը ձգել մինչեւ երեք տարի, որպէս զի միջոց տայ երկու մանուկների ծննդեան։

Ի վերջոյ աւելորդ չէ նկատել, որ քննադատութեանս նիւթ եղած գլուխը (2) կազմելիս մեր հեղինակն երկու անգամ՝ օգտառում է Գր. Կազինանզացուց, փոխ առնելով նրանից հետեւեալ ինքնուրոյն դարձուածքները։ որպէս կամք են ասել իմայ բանի¹, «ոչ զհետ ընթանայր (Բարսեղ) զպատւոյն, այլ պատիւն զկնի գայլը²։

Նոյն աւանդախառն ազբիւրից է քազած, ըստ երեւութին եւ Տրդատի վերջին նահատկութիւնն։ որ նու կատարել է հաւատագուց

¹ Տես իմ՝ քննադատութիւն։ «Մ. Խորենացի եւ իւր ազբիւրներ», — Գր. Կազինանզացի (Խորենացւ եւ Կազինանզացու 48 համամատական զու գրւնթաց ուեզերը) Արարատ 1898 Կայեց։ Գրեկու եւ առանձ արտասով. էջ II)։

² Տառ. առ. «Բարսեղ», Ահեն. Միւ. Ահա. թ. 217 էջ 140։

յետոյ (Գլ. 26), այն է — «Կահատակութիւն Տրդատայ ի պատերազմին յԱզուանս, յորում միջակտուր արար զթագաւորն Բառաց»։ Այս պատմութիւնը ինչպէս յայտնի է, բաւական մօտ յիշեցնում է Յովսեպոս Փլաւիսին¹, որը հազարդում է նման մի դեպք Կերոնին ժամանակակիցից Հայոց համանուն թագաւորին պատահած Ալանների Մարատան եւ Հայատան արշաւելու ժամանակ։ Ինչպէս մեկը տեսակը, Մովսէսի եւ Զենորի ընդհանուր աղբիւրը յիշում է հիւսիսականների թագաւոր Գեղրեհնին, սակայն այս վերջինս խորենացու մօտ փոխած է Քառական թագաւորի, որ ժամանակի կանխումն (anachronism) է ներկայացնում, որովհետեւ այդ ազգը պատմութեան մէջ յիշում է միայն Զ. գարում յետ Քրիստոսի։

Քաց ի գրանից պէտք է դիտել, որ Վլաց Միհրան թագաւորին յատկացրած է աւելի մի համեստ վիճակ, քան ուներ իսկապէս. Նա այս տեղ ներկայանում է Հայոց շորս զօրապետներից մէկը, որոնց նշանակել էր Ցրդատ եւ կոչուած է՝ «Ըստանորդ Վլաց»,²:

Վերջին ազբիւրն, որից խորենացին քաղում է իւր պատմութիւնը թ զրբի մնացեալ տան զլուխների համար (21, 24, 27, 29—Ղի) է — «բանկ արանց իմաստոց եւ հնախոս սիրա-

¹ Արբայեցի պատմիք բան պատմութիւնը (Յուլ. VII, 7, 4) չաշազարծել է մը հեղինակը Արտարէս թիւ պատմութեան համար։ Յետ իմ² Հայոց Վելու, էլ 244—245։

² Յետ նոյնպէս մը պատմազրի թ զրբի Զ. Վլուիը։

բանից, ինչպէս ասում է մեր պատմագիրը (Գ.Հ. ՀԵ): Պ.Ժ.ուար չէ մակարերել, որ այդ “իմաստուն հնախօսները”, պէտք է յօյներ լինելին, բայց թէ ոչք. յայտնի չէ. Խորենացին չէ յիշում յականէ անուանէ եւ ոչ մէկին նոցանից. ես ասում եմ “յօյներ”, են, որովհետեւ Խորենացին չայց մէջ չէ ընդունում հնախօսութեան զոյտթիւն (Գ.Ա.):

Կանգ առնենք նախ 21 եւ 27 գլուխների վրայ, որտեղ պատմում է Մամիկոնեանիշխանութեան ծագումը եւ Սէկունեաց ցեղի սատակումը Մամիկոնէից նահապեալի ձեռքով:

Անցողակի նկատենք, որ հազիւ թէ որեւէ յօյն հնախօս-սիրաբաններ կարողանային իմանալ հայ նախարարութիւնների ծագման եւ աւելի պակաս նոցա մէջ եղած երկպատկութիւնների մասին, Խորենացին, ըստ սովորութեան, թագցնում է իւր իսկական ազըիւրը, որը սակայն մենք կ'աշխատենք գտնել:

Թէ զոյտթիւն ուներ ինչոր աւանդութիւն Մամիկոնեանների շինական ծագման մասին, այդ մասին յիշում են մի քանի անգամ իրենք՝ այդ ցեղի իշխանները զեռ որ գարում: Փաւստոսի մէջ աւանդութիւնը զբառմ է Պատպահական մինչեւ իսկ համառօտ հաղորդում է իրենց ցեղի Զինաստանից զաղթելու ստիպողական պատճառի եւ Հայաստանում հաստատուելու մասին. «մեք չեմք իսկ լեալ ձեր ծառայք, այլ ընկերը ձեր եւ ի վերոյ քան զձեզ. զի մեր

նախնիքն լեռ էին թագաւորք աշխարհին զե-
նաց, եւ վասն եղբարց իւրեանց գրգռութեան.
զի արիւն մեծ անկեալ է ի վերայ, վասն այնր
եմք գնացեալք, եւ վասն բարւոյ հանգստի
գուանելց՝ եկեալ դագարեալ եմք ։ (Ե. ԱՅ.):

Խորենացու պատմածն ոչ բոլորովին հա-
մապատասխանում է Փաւստոսի այս համառօս
հաղորդածին, որի մօտ առանձնապէս շեշտւած
են. Նախ՝ Արմիկոնեանների թագաւորական
ծագութեածը եւ քրդ մեծ արիւն հեղու-
թիւն, որն ամենեւին չէ յիշում մեր պատմիչը:
Աերջինս, ամենայն հաւանականութեամբ, օգ-
տուել է տոհմային աւանդութիւններից, որոնց
թւում հաւանական է եւ այն խմբագրութիւնից,
որ բերած է Աերէսոփ¹ յառաջաբանի մէջ եւ
որն աւելի համաձայն է Փաւստոսի պատմու-
թեան. Խորենացին միայն կրծատել է նրան եւ
մի քիչ փոփոխել, հարկաւ ոչ յօդուա Արմի-
կոնեանների: Այս խմբագրութիւնը վերաբե-
րում է ոչ ուշ քան Զ. եւ է դարերին:

“Արմիկոնեանք ոչ են որդիք ազգածինն
Արամանեկայ, առում է այդ աւանդութեան
մէջ, այլ են եկեալ ի զենաստանէ յամս Ար-

1. Ք. Պատմանեանի հրա. մէջ էջ 12. առգ 1-ին

¹¹ պայտպատը Խորինն, բառերից յետոյ վերջակետ է դրաւած, որ առաջին հրա. մէջ (Ա. Պայտա էջ 28) — չկայ, մինչդեռ վերջակետը պէտք է դրաւած լինի առ բինագրէն (փոխ. աւ-
րինակի) բառից յետոյ, որտեղ վերջանում է Ասոցիկից փոխ առած հասուածքը (էջ 32, հրա. պատ.) և ակաւում է սրան հետեւոց պատճառածքի: Արմիկոնեանների մասին, վերջագրիրը, բառ երեսութիւն գրիչներից ազաւագուած:

տաւանայ արքայի Պարթեւաց եւ մեծին Խոսրովու արքայի Հայոց որպէս լուայ¹ յառնեն մեծէ, որ եկեալ էր հրեշտակութեամբն ի Ճենաց թագաւորէն առ արքայն Խոսրով². յոր իմ Հարցեալ ի զրանն արքունի, եթէ ազգ մի մեծ ի Հայաստան երկրի կայ՝ զորմէ ասեն, եթէ ի ձերմէ աշխարհէն գնացեալ են: Եւ նա ասաց ինձ ասեն, ասէ, գուսանք եւ ի մերում աշխարհին յերգ ս իւրեանց զԱմփիկն եւ զիոնակն³, արս երկուս լեալ քաջս եւ զլիսաւոր եղբարս Հարազատս, որդիք Կառնամայ Նախարարին, որ էր երկրորդ ի թագաւորութեանն Ճենաստանի: Որոյ յետ մահուանն առնս այսօրիկ, առ զիին սորին թագաւորն նոցին ի կնութիւն: Եւ եղեւ ի նմանէ որդի, որ զինի մահուան Հաւր իւրոյ յաջորդեալ նստաւ յաթոռ Հայրենի թագաւորութեանն: Եւ նոքա երկու եղբարք նորա ի մաւրէ եւ ոչ ի Հաւրէ ապստամբեալ ի բաց կացին ի նմանէ եւ միաբանեալ ընդ ինքեանս զմասն մի ի նախարարացն եւ ի զաւրացն, առնեն ուխտ միաբանութեան: Որոց խորհեալ խորհուրդ չարութեան սպանանել զեղբայրն իւրեանց զթագաւոր աշխարհին Ծիլրակուր⁴ եւ առնուլ զթագաւորութիւն նորա:

1 Աերէսս կամ մի այլ ժամանակակից:

2 Ամենայն հաւանականութեամբ Խոսրով Փարվիզ (590—628):

3 Փաւաստոի մէջ յիշուում է Կոմո Ամամի կոնե ան (Ե. 37.), կոնե եւ կոնե ակ վարիանաներով: Ա. Կերտէսի պատմութեանն մէջ (Վահերք, Զ. Էջ 68):

4 Այս անունով կոշտում է Ծիրակացին Զինաց կայսեր (Աշխարհազրութիւն, Էջ 616) եւ Ղելոնդ, Էջ 38.

Եւ զաւրաժողով լինեին Ամսիկն եւ Կոնակն ի վերայ նորա ի միում տեղող աշխարհին իւրեանց, եւ բաժանի զաւր աշխարհին յերկուս։ Ազդ լինի Շենքակուրի, գումարէ եւ նա զզաւրս իւրոյ կողմանն եւ գնայ ի վերայ նոցա ի պատերազմ։ Եւ յարձակին ի վերայ միմեանց, հարկանեն սրով սուսերի եւ սպառեն զզաւրն ապստամբական։ Փախստական է ան լեալ Ամսիկն եւ Կոնակն գ նան առ արքայն Արշակունի, որ նստէր ի Բահլ Շահաստանի յերկիրն Քուշանց։ Եւ էր խաղաղութեան ի մէջ երկոցունց թագաւորութեանցն այնոցիկ։ Յայնժամ մեծաւ աղերսիւ խնդրեալ զնոսա Շենքակուրի յարքայէն Պարթեանց։ “Զի բարձցէ ի միջոյ, ապա թէ ոչ լուծցի ուխտ խաղաղութեան, որ ի միջի մերում։” Իսկ նորա խնայեալ յարսն, ոչ ետ զնոսա ի ձեռս նորա, այլ գրէ առ նա սիրով։ “Անդրէն ուխտ խաղաղութեան մերոյ, ասէ, հաստատուն կացցէ ի միջի մերում, զի երկունալ եմ առ նոսա, զի նոքա մի մեռցին, այլ ետու տանել զնոսա ի մուտս արեւու եւ յեզը երկրի ի տեղին յայն որ (ես կարդում եմ՝ ուր) արեգակն ի մայր մտանէ։” Յայնժամ հրամայէ արքայն Պարթեանց զաւրաց իւրոց տանել զնոսա զգուշութեամբ մեծաւ՝ կնտ եւ որդովքն իւրեանց եւ ամենայն աղխիւն իւրեանց յեր-

նան արքաբացի պատմիները։ Այս բառի սոսու գարանութեան մասին – Շեն (Չինաց) եւ Փակ-Փուր կամ՝ Բակ-Բուր (ասուս ծոյ որդի) ուես Ք. Պատկանեան, Աբաց Ժամանակագրութեան մասին, լրտ. առև. Նախար. ամսագ., համ. 230, էջ 262։

կիրն Հայոց առ ազգական իւր՝ արքայն Արշակունի, որ էր թագաւոր Հայաստան երկրին, ուր եւ սերեալ բազմացան յօյժ եւ եղեն յազգ մեծ ի Մամիկոնայ եւ ի Կոնակայ. յայսմանէ այն է սպարապետ :

Խորենացու մացրած փոփոխութիւնների թւում պէտք է յիշել պատմուածքին որ ոգ ելը, որ յարմարեցրած է ոչ Արտաւանի եւ Խոսրովին, այլ, ինչպէս երեւում է Սերեսոսից, Ասսանեան Շապոհին եւ Խոսրովի որդի Տրդատի ժամանակին :

Բաց ի յիշեալ աղբիւրից Խորենացին նոյն 21. գլխի համար օգտուել է Ծիրակացու¹ աշխարհագրութիւնից, այն է Զինաստանի եւ Հնդկաստանի նկարագրից։ Ահա այդ հատուածը՝ 15նի ի ներաց աշխարհին դարիձենիկ եւ հոշիրուակ եւ բուիձենիկ եւ կասիմոն եւ սրիկոն։ Ունի եւ հրեշ եւ մուշկ եւ սիրամարգ շատ, ըրքում անրատ, ասլրիշում շատ եւ ազնիւ . . .

Վնցնելով յաջորդ — ԶԴ գլխին Սլկունեաց նախարարութեան սատակման եւ նոցակալուածների Մամիկոնեանների ձեռքն անցնելու մասին, հարկ եմ համարում դիտել, որ այդ պատմութիւնն, եթէ չէ փոխ առած յետին տոհմային աւանդութիւններից, ուրեմն կազմուած է Խորենացու ձեռքով։ Խնդիրն այն է, որ Սլկունի նախարարական տունը հին պատմիչները

¹ Աւելի. Հըտ. էջ 615—616։

չեն յիշում — ոչ Ագաթանգեղոս, ոչ Փաւուտոս եւ ոչ Դ. Փարպեցի: Եթէ Ագաթանգեղոսի լոռութիւնը Սլկունեաց մասին մի կերպ կարելի է բացատրել, սակայն Մամիկոնեան տան այդշափ նշանաւոր սխրագործութեան չյիշելը նոցատոհմային պատմիչների կողմից, հազիւթէ հասկանալի լինի:

Ահա թէ ինչու կասկած է առաջ գալիս, ոչ միայն ԶԴ գլխի հաւաստիութեան վերաբերմամբ, այլ եւ այն ամէնի, ինչոր Խորենացին հաղորդում է Սլկունեաց Նախարարութեան մասին. այն է՝ նոցանահապետ ։ Պ.Ժնեայ Սլաքին մասին (Բ գիրք Գլ. Է.), որ գեռ Վաղարշակի ժամանակ նշանակուեց արքայական որսորդութեան գլուխ, Աղուկի մասին, որ ապստամբուեց Տրդատի դէմ, նաեւ Տարօն գաւառի այս նախարարութեան պատկանելու մասին, իբրև տոհմային կալուածք: Մի բան միայն անկասկած է, որ Հայաստանում գցութիւն ունէր մի նախարարութիւն Սլկունի կոչմամբ — որն ինչպէս երկրորդական նախարարութիւն հազիւթէ մի բանով հռչակուեց: Ալկունի յիշում է մի անգամ միայն Եղիշէի մէջ (էջ 77) երկրորդական նախարարների շարքում. գահ-նամակում նոքա 48-րդ տեղն են բռնում:

ԳԵՂ-ՆԵՐԵԿԻ ՄԵԼԻՆ^{*}

Մեր ձեռքն է հասել մի հետաքրքիր յիշատակարան, ըստ երեւութին, հայ նախարարների գահերի կամ բարձերի հին ցուցակից մի հատուած, որ կազմուած է, ինչպէս նրա մէջ ասւում է Քրիստոսի Պ., դարու վերջի եւ Ե. դարու սկզբի դիւանական տեղեկութիւնների հիմամբ։ Այն յիշատակարանն, որ գտաւ հանգ. Պ. Հախվերդեանը եւ առաջին անգամ՝ ի լոյս ընծայեց գիտական հայագէտ Էմինը Ա. Խորենացու Հայոց Պատմութեան ուսուերէն թարգմանութեան առաջին հրատարակութեան մէջ (1858 թ.), — յետոյ արտատպուել է միքանի անգամ, — ի միջի այլոց հանգ. Ալիշանի ձեռամբ («Այրաբատում») իսկական լուսատիպով, բայց մինչեւ այսօր քննագատօրէն հետազոտուած չէ, թէեւ արժանի է պատմագէտների առանձին ուշագրութեան¹։ — Ով է այս

* Քանի որ խօսք եղաւ նախորդ յօդուածում Դահ-Նամակի մասին, աւելորդ շնամարեցինը՝ նախ քան շարունակել հետազոտութիւնը Տրդատի մասին, առաջ բերել նոյն հեղինակի քննական հային ացքը զահ-Նամակի վերաբերմամբ։

¹ Առաջ ենք բերում այսուեղ Գևահ-Նամակի յառաջարանը. [Առ]հակայ խնդիր արարեալ ի դրան աբբունի

“Արտաշէս թագաւորը” , որի արքունի գանում
վնասում է Սահակ Նախարարների մասին տե-
ղեկութիւններ : Ո՞վ է այս “Արտաշիր թա-
գաւորը” : Ո՞ր Վլամ թագաւորի մասին է
այստեղ խօսքը : Ի՞նչ բան է ուսմական նա-
և՛ս խօսքը , որ Էմինը թարգմանել է ռուսերէն
“Վլամայ թուղթ” , („գրամա“) , հաւա-
նօրէն առաջին բառը կարդալով վռամական , իսկ
նրանից յետոյ Ալիշան նոյն իսկ աւելացրել է ի
առառը ո-ից առաջ , թէեւ փակագծերի մէջ : Ի
վերջոյ , ինչպէս բացատրել համաձայնութեան
տեսակետից Ալիշանի եւ Էմինի ընթերցման եւ
մեկնաբանութեան անձիշդ ձեւը — “Հրաման
տացէ . . . շահ համա(ρ)ին առնելու” :

ՃԱՐՏԱՇԷԱԲ թագաւորի որ ի Տիեզրանն խաւսեցեալ . եթէ
ես զաւմականն զնաման զոր Արտաշըրի ի դիւանին տեսի ի
քաղաց ամայ ի ժիշ եւ Վամայ արքայից արքայի եւ բա-
րերարի եւ զիր արարի ես Սահակ կամթողիկոս թէ որպէս
ձեր բարերարութիւնդ հրաման տացէ Հայոց ազատաց եւ
տանօռաւերանց որպէս յառաջ առ Հայոց ազգին եւս նոյն-
պէս ես ի ձերում դիւանի շահ համարին առնել որ յայսմ-
հեաւէ Հայոց ազատաց եւ տանօռաւերանց գաւհ ի յայտ ըե-
նէր : Կրտնակը Ներսէհ հրամանաւ արքայից արքայի եւ ես
[Սա]հակ կամթողիկոս զգահնեմակին եւ եզրք մասանի
զարքայից արքայի եւ զմերս : Եւ է այսպէս արդար եւ
հշմարիս :

Առաջին իշխան Հայոց եւ Մախողազն :

Ա . Աիւնեաց աւելք .

Բ . Ասպետն .

Գ . Արծրունեաց աւելք .

Դ . Մամիկոնեից աւելք .

Ե . Արմատականն .

Ֆ . Արմատանք .

ԳԵ . Ամառանի աւելք .

Այս հարցերն եւ մտածում եմ լուծել
հետեւեալ ձեւով։ Այստեղ յիշուած Արտա-
շէսը է հայոց թագաւորը, Վռամշապուհի որ-
դին, Հայոց Արշակունեաց վերջին շառաւիզը,
որ թագաւորում էր մօտաւորապէս 420—426
թ. — Արտաշիզը է Պարսից թագաւորը, եր-
կրորդը համանուն թագաւորների շարքում, որ
վարում էր 379—383 թ.։ Ալամը — Պար-
սից Աշխամ թագաւորն է (420—438 թ.),
մականուանեալ գուռ (ցիռ), ժամանակակից Ար-
տաշէսին։ — Ռամանկան նամա, ըստ իս, ոչ
մի կապ չունի Առամի հետ. այստեղ մենք գործ
ունենք Պարսից բամ եւ բամա¹ (համեմ. Հայեր.
բամ եւ երամ) բառերի հետ, «ամբոխ»,
«խուժան», նշանակութեամբ, որից եւ Հայոց
ումիլիք բառը եւ պահլաւ բամակ — նոյն
նշանակութեամբ. այստեղից բամական — «հա-
սարակ դաս», «ժողովրդական», «շինական», որ
վերաբերում է Հարկատու դասակարգին. իսկ
նամա, եթէ բառի վերջը տառ չէ բաց թողած,
է պահլաւ եւ Հայկական նամանկի նոր-պարս-
կերէն ձեւը, որ նշանակում է «թուղթ»,
«գիրք», «ցուցակ»։ Այսպէս ուրեմն ուամա-
կան նամա(կ) կարող էր նշանակել «գեղջկա-
կան-շինական ցուցակ», «գիրք կամ ցուցակ
Հարկատու դասակարգի»։ — Ծահ համաին
ընթերցմունքը, վերջընթեր «ին,ից առաջ ը-
աւելադրութեամբ (համա(ր)ին), որով կը ստա-

¹ Siehe Hüb schmann, Armen. Gramm. էջ 147
և 233։

ցուի գիմաւոր բայ յոգնակի Գ. դէմքով («Հայ համարին առնել»), — կամայական է եւ համաձայնութեան դէմ դժուարութիւններ է առաջ բերում։ գիմաւոր բայը հետեւում է միւս գիմաւոր «հրաման տացէ», բային։ Ես կարծում եմ, այստեղ, ինչպէս եւ վերը «ռամական նամա(կ)» ձեւում, մենք մեր առաջեւ ունինք ու արսից պետական կազմակերպութեան արուեստական որոշումներից մէկը։ «ՀայՀամարին» (Ես այսպէս եմ կարդում, փոխ. զահնամիակի բնագրի շահ համային, այսինքն լ, փոխանակի ի, եւ այն՝ երկու բառը միացրած) ասացուածքի մէջ — «Հայ», ըստ իս, չէ նշանակում այստեղ «օգուտ», այլ ունի ածականի նշանակութիւն — «պետական»¹ (Սասանական-Պարսկական ձեւը² կը լիներ շահը), իսկ «համար» — «հաշիւ», «թուահամարի», «աշխարհագիր», «հետեւապէս «ՀայՀամար»³ կարող էր նշանակել պետական աշխարհագիր, իսկ ամբողջ ասացուածքը — բոլոր հայ իշխող նախարարների եւ մեծամեծների պետական աշխարհագիր առնել, հիմնուելով վերօյիշեալ «ռամական

¹ Հ. մա. ի ի ի ծ., էջ 209:

² Հ. մա. Շահը-Ալարազ եւ Նման կազմութիւնները Հիւրշմանի մաս, ի ի ծ., էջ 59: Կոյնապէս Հիւրշ. «Հանդ. Ամս.» 1904, 300, Erānsähr, Marquart, 122.

³ Ակրիֆին ն «ՀայՀամարն» բառի մէջ կարող է բերականորէն դրուել, որոշեալ հայցական ցոյց տալու համար։ Այսպէս ուրեմն «ՀայՀամար» նոյն է, ինչոր Ազաթանգեղոսի եւ Ս. Գրիգի թարգմանութեան մէջ պատահող առելի հին ձեւը «աշխարհամար» (եւ աշխարհամար) առնելու։

Նամակնի, այսինքն հարկատու դասակարգերիցուցակի վրայ:

Այս դէպքը ես պատկերացնում եմ ինձ այսպէս. Հայոց կաթողիկոս Սահակը ուղեւորուել է Պարսկաստան Արտաշէս Հայոց թագաւորի օրերում, Պարսից Վռամի ժամանակ, թերեւս մինչեւ իսկ Արտաշէսին գահի վրայ հաստատելու նպատակով, հետեւապէս մօտ 420 թ.: Հայկական Քաղոց ամսի 17ին (Գևկա.-ին, չէ Նախակուած սակայն թիւը) Սահակ կաթողիկոսը սցցելելով Պարսից մայրաբազար Տիղբոնում Պարսից պետական գիւանատունը՝ Արտաշիր թագաւորի (379—383 թ.) գիւանում տեսնում է Հայերին վերաբերեալ “ռամական նամակ”¹, Հայ գիւղացիների հարկացուցակը, կազմած գուցէ այս թագաւորի հրամանով, Հայաստանը Պարսից եւ Յունաց մէջ բաժանելուց յետոյ¹: Այստեղ նա գրաւոր գիմում է “արքայից արքայ եւ բարերար Վռամին, ինգրելով նրանից հետեւեալը.” որպէս Զերսար արքա արքունիքի Զերք մեծութեան եւայլ ձեւերին) հրաման տացէ Հայոց ազատաց եւ տանուտերանց, որպէս յառաջ առ Հայոց ազգին եւս նոյնպէս եւ ի ձերում գիւանի շահհամարն առնել՝ որ յայսմհետէ Հայոց ազատաց եւ տանուտերանց գահ ի յայտ լիներ,: Այսպիսի գահ-

¹ Եթէ խորենացու եւ Աղահնամարին համաձայն ընդունենք: որ Հայաստանի բաժանումը կատարուեց մինչեւ Արտաշիրը:

նեմակ հայ ազատների եւ տանութերների կազմուեց այն ժամանակ Առամբի հրամանով եւ հաստատուեց մի կողմից Ներսէ Պարսկի եւ միւս կողմից Հայոց կաթողիկոս Սահակի մատանիներով (կնիք):

Գահնեմակում բոլոր իշխանութիւնները թուով եօթանասուն են. կարելի է նորա աւելի շատ էին, քանի որ մեզ միայն մի թերթ է հասել, գրուած մինչեւ վերջը. Նախարարութիւնները գասաւորուած են աւագութեան կարգով: Առաջին տեղը բանում է Խորխոռունի Նախարարութիւնը, որ իրեն տիտղոսում էր Մախղազմամբ, երկրորդ տեղը¹ — Ոիւնեաց իշխանութիւնը, երրորդ տեղը — Ասպետը (Քագրատունիք), չորրորդ տեղը — Արծրունի Իշխանութիւնը, հինգերորդ տեղը Մամիկոնեան իշխանութիւնը (sic)... Փա. տեղը — Կամսարական... ՓԶ. տեղը — Ամասունի Իշխաններն եւայլին:

Այս գահնեմակն², անկախ այն խնդրից, խկական է այն թէ ոչ, յայտնի էր Խորհնա-

¹ Ընդօրինակողի սխալմամբ, առաջին Նախարարից յետոց դրուած է Ա. Բ., Գ. . . . մինչեւ ԽՊ., — փոխ. Բ. Գ. . . . ԽՊ.-Ա.մ. Հաւանորէն, սխալը նկատում է, եւ ԽՊ.-ին հետեւում է ԽԵ, թողնելով ԽՊ: Խնչողէս Էմիննեամատել է, այսուղ ոչինչ բաց չէ թողած:

² Խսկապէս, այս խսկական յիշաւուկարանը չէ: որովհետեւ խսկականը պիտի գրուած լիներ պարսկերէն եւ պահպանուէր Պարսկաստանում, առ միայն նրա բովանդակութիւննն է, Սահակի բերանով հաղորդած հոյերէն, որ եւ փոխանակում է բնագրի պատճեննը՝ վաւերացրած կնիքներով:

ցուն¹, որը թէեւ չէ յիշում նրա մասին ուղղակի, բայց ի նկատի ունի իւր ծ, ծա, ծեզլուները կազմելիս:

Այդ յիշատակարանի մէջ մեր պատմագիրը ոչ մի կերպ չի կարող հաշտուել այն իրականութեան հետ, թէ ինչպէս նրանից հռավանարուած կամնարականները, որոնց նա համարում էր մինչեւ իսկ Հայոց թագաւորների,

¹ Այս ժիշատակարանի հետ կապ ունի հաւանօքէն եւ մեր պատմահօր հաղորդածը ծ զիւի վերջը Պարսից դրան և ըկու սովորութեանց մասին, որ հաղորդել է նա մի քանի մասից առացուածքներով։ ըստ երեւութին, շնորհիւ այն հանգամանքի, որ Մավակուս ոչ բոլորովին համեցել է զանամանկի յառաջար անը։ Աերջինում արդեօք շնորհիւ աւելցրած նև շաղկապի մզիր արարի եւ Սահակը նախագահաւութիւնից առաջ - - թէ շնորհիւ, ինչու կարելի է ենթադրել ընդօրինակողի սիսալմամբ յետ ու առաջ դասաւորութեան ի Քաղոց ամսոյ ի Ժէկց յետոյ, թւում է՝ պէտք է լինել ու զիր արարի եւ Սահակ կամթողիկոս, ապա Առամայց (նախընթաց շաղկապը նև պիսի թողնել), արքայից արքայի եւ բարերարին եւ որանից յետոյ - աթէ որպէս ձեր բարերարութիւնդ եւն], - յիրաւի, այնշափ էլ հետո չէ մակարերել, արդեօք որի դիւնեւում էր տեսել Սահակ Առամայան նամանը (նոյնպէս, ըստ երեւութին, անհասկանալի խորենացուն) Արտաշրի, թէ Վաստի Ուստի զանամանկի յառաջարանը իմ կարծիքով պիսի կարդալ այսպէս - Սահակայց խնդիր արարեալ ի քրան արքունի Արտաշրի թագաւորի որ ի Տիսպոնն խռանեցեալ եթէ ես զամանան զնամն, զոր Արտաշրի դիւնենին տեսի ի քաղոց ամսոյ ի Ժէկ, զիր արարի եւ Սահակ կամթողիկոս Առամայց արքայից արքայի եւ բարերարի, թէ որպէս ձեր բարերարութիւնդ հրաման տացէ Հայոց ազւաց եւ տանուակերանց որպէս յառաջ առ Հայոց ազգին եւ անոյնպէս եւ ի ձերում դիւնենի շահ համարն առնել որ յայսմանէ Հայոց ազատաց եւ տանուակերանց դաշ ի յայտ լիներ։ Եսոյնպէս Կերպէհ հրամանաւ արքայից արքայի եւ (Սահակ կամթողիկոս զգահ նեմակին եւ

այսինքն՝ Արշակունեաց մատիկ ազգական, այլ
նաեւ Ամաստունեաց իշխանական ցեղը (չգի-
տենք, ինչու նոյնպէս հովանաւորուած Պովսէսից)
— Հայոց նախարարութեան զահնեմակում
կարող էին բռնել ԺԳ. եւ ԺԶ. տեղերը, իսկ
նրան ատելի Մամիկոնեանք (Բագրատունեաց
քաղաքական հակառակորդները եւ, գուցէ,
կամսարականների) որոնց նա ամեն տեղ տքնում
է ներկայացնել ոչ այնչափ փայլուն գոյնով,
ամեն կերպ նսեմացնելով նոցա նշանակութիւնը
եւ փառքը — կը բռնեն Ե. տեղը: Մինչդեռ
գոյութիւն ունէր պաշտօնական վաւերաթուղթ,
որի մէջ այս ամենը մացրած եւ հաստատուած
էր եւ որը խորենացու համար ունէր առանձին
նշանակութիւն նաեւ նրա համար, որ աւելի
պատուաւոր տեղը, քան Մամիկոնեաններինը,
այսինքն Գ. ը ապահովուած էր Բ. ա գ. ը ա տ. ու-
նին երի համար: Եթէ հնարաւոր չէր անգի-
տանալ եւ ոչ հերքել այդ վաւերաթուղթը,
պէտք էր ուրեմն գործին այնպիսի կերպարանք
տալ, որ Մամիկոնեանների համեմատութեամբ
կամսարականների եւ Ամատունիների բռնած

եղաք մասանի զարքայից արքայի եւ զմերու: Եւ է այսպէս
արդար եւ ճշմարիս:

Առաջին իշխանն Հայոց եւ Մախոյազն:

Բ. Ախնեաց տէր.

Գ. Ասպետն.

Դ. Արծրունեաց տէր.

Մամիկոնէից տէր.

Ժ. Ասմարականն.

• • • • •

Ժ. Ա. Ամատունի տէր:

ոչ այնչափ բարձր աստիճանները — ժող. եւ
ժջ. — իբր թէ առաջացել են, սոցա՝ Պարսից
Արտաշիր թագաւորի շնորհից զրկուելուց, երբ
նոքա անձնուրաց քաջութեամբ փորձ փորձեցին
փախցնել = ազատել Հայոց գահընկեց Խոսրով
թագաւորին: Իսկ դրանից, այսինքն՝ Արտաշրից
առաջ, յիշեալ Նախարարութիւններն ունեին,
իբր թէ աւելի բարձր գահեր, առաջին եւ պա-
տուականագոյն Նախարարների շարքում, մինչ-
դեռ Մամիկոննեանք, ընդհակառակը, իբր թէ
միայն շնորհիւ իրանց ազգեցիկ ազգական Սահակ
Կաթողիկոսի անձանձիր բարեխօսութեան եւ
միջամտութեան, նոյն Արտաշիր թագաւորի ժա-
մանակ ձեռք ձգեցին Եւ. բարձը, ուրեմն մին-
չեւ այդ ժամանակ աւելի համեստ տեղ
բռնելով կրտսեր Նախարարների շարքում: Ար-
տաշիր, ասում է Խորենացին, “Հրամայեաց զտուն
իւրաքանչիւրոցն (ազգացն կամսարական եւ
Ամատոնի) զկալեալսն յարքունիս՝ դարձուցա-
նել ի նոսա. բայց միայն ի գահ հայրենին ոչ
հաստատել, այլ ի խոնարհ քան զբազումս մա-
տուցեալ Նախարարս, ի կարգ կրտսերագունից
պատրաստել: Իսկ զազգն Համազասպայ, որ է
տոհմ Մամիկոննեան, ի վեր մատուցանել, զի
կարգեսցին ունել զհինգերորդ գահ Նախարա-
րացն Հայոց, եւ ի գիւանի իւրում գրելու:

Խորենացին ոչ առանց նպատակի շեշ-
տում է Արտաշրի զիւանը, որպէս զի համա-
ձայն լինի Դամնեմալիին: Աւելի մեծ կարեւո-
րութիւն տալու դիտմամբ՝ նա ստիպում է Ար-

տաշրին մի նամակ գրել Հայոց Առամշապուհ թագաւորին նոյնպիսի բովանդակութեամբ, մի նամակ, որ այնպէս տարօրինակ է հնչում մոլեուանդ կրակապաշտի բերանում, մանաւանդ այնտեղ, ուր նա գովաբանում է քրիստոնեայ մարտիրոսի՝ Գրիգոր Լուսաւորչի հոգեւոր նահատակութիւնները։ Այս նամակի իսկութեան մասին հարկաւ խօսք լինել չէ կարող։

Աև գլխում Խորենացին վկայութեան կը կոչէ այն, թէ Արտաշիր հաստատեց բոլոր հայ նախարարութեանց զանեւմակը, մինչդեռ ինչպէս մենք այստեղ տեսանք, միայն երեք ցեղերի հաստատութիւնը — Մամիկոնեանների, Կամսարականների եւ Ամատունիների։

Մ Ե Ւ Ն Ե Ց Բ Դ Ա Տ

Բ.

Այս մասում մենք կը քննենք Խորենացու Երկրորդ գրքի վերջին վեց գլուխները, որ քաղուած են “ի համբաւոց արանց իմաստնոց եւ հնախօս սիրաբանից”, եւ ամփոփում են Տրդատեան շրջանի շարունակութիւնը եւ վախճանը:

Իմ “Հայոց Աէպ”¹ քննադատական երկի մէջ բաւականաշափ խօսուած է “Յաղագս առնլոյ կին Տրդատայ զլշխէնն եւ կոստանդնի զլաքսիմինայ, եւ թէ որպէս հանդիպեցաւ հաւատոց, եւ “Յաղագս Նունէի Երանելոյ, եթէ որպէս եղեւ պատճառք փրկութեան Արաց, գլուխների մասին: Աւելի մանրամասն քննութեան ենթարկեցի ես նոյն գլուխները (24. եւ 29.) առանձին յօդուածում “Հանդէս Վանօրեայի, մէջ գեռ 1897 թուին՝ այն ժամանակ լոյս տեսած Խորենացու նոր աղբիւրների առիթով, այն է՝ Սոկրատի Եկեղեցական պատմութեան որպէս եւ Ս. Սեղբեստրոսի Աւրքի հայ թարգմանութեան՝ իւրաքանչիւրը կրկին խմբագրութեամբ: Կոյն յօդուածը տպագրուեց առանձին “Ազդային Մատենադարանի”

շարքում, թիւ իէ: Աւստի աւելորդ համարելով
կրկնել այստեղ նոյն խնդիրները՝ անցնինք
յաջորդ 21: Եւ 22 գլուխների քննութեան,
որոնք, ինչպէս մենք տեսնում ենք, կրում են,
շատ թէ սակաւ չափով, Մաղաղասի ժամանա-
կագրութեան ազգեցութիւնը:

Այսպէս՝ նոցանից առաջնում, 21: ում,
փոխ են առած Մաղաղասից պարտումն Շապ-
հոյ եւ ականայ հնագանդութիւն ընդ ձե-
ռումք մեծին Կոստանդիանոսի¹ եւ փրկա-
կան փայտի Երեւման պատմութեան մէջ
հետեւեալ դարձուածքները. ² յետ այնո-
րիկ առաքեաց (Կոստանդիանոս) զՀեղինէ
զմայրն իր յԵրուսաղէմ ի խնդիր պա-
տուական խաչին, զոր եւ եզիտ իսկ զփր-
կական փայտն, հանդերձ հինգ քեւեռօքն.³

Սոյն գլխի միւս մանրամասնութիւնները,
օրին. Տրդատի Եկեղեցանին³ տիրելու մասին հա-

¹ Պլոտին. Կարիեր մատենացոյց լինելով Մաղաղասի
վրայ, որպէս Խորենացու ազգիւրներից մէկի (Nouvelles
sources de Moïse de Khorène, Supplém., Vienne 1894),
վերոյիշեալ հատուածի մասին, նկատում է, որ ոչ մէկը
պատմիչներից չէ հազորդում, որ խաղաղութեան դաշն
կոռեց Ծապուհին եւ Կոստանդիանոսի միջեւ, նամանաւ-
անդ թէ այդ խնդրեց Պարսից թագաւորը: Այս մասին
Եւսեբիոսի ⁴ Կոստանդիանոսի վարքն, է պատմում, որին
ծանօթ չէր հայ պատմիչը, բայց որը կարող էր ազրիւր
լինել Մաղաղասին (Եջ 317, ed. Bonn):

² Մաղաղաս Եջ 369. — Սոկրատի Եկ. պատմ. ո՛չ
բնագրում եւ ո՛չ հայերէն երկու թարգմանութիւններում
բեւեռների թիւը չէ որոշած:

³ Խորենացու ընագիրը ⁵ Եկեղեցան Երկրորդ եւ վե-
րակացուս յինքնէ թողեալ, — նորայր (Հառվամ, հրա-

զորդածները, յետին ժամանակի “Խաքան” տիտ-
ղոսի գործածութիւնն այնպիսի վաղ ժամանակ,
ինչպիսին դ դարն է¹ եւ Կամսարականներից ցե-
ղապետի — Կամսարի պատմութիւնը, թւում
են ինձ Մովսէս Խորենացու սեփական յաւե-
լուածներ:

Աւելի ընդարձակ է Խորենացու փոխա-
ռումը Մազաղասից իւր ԶԸ գլխում (Աիկիանոսի
մասին), որը՝ բաց ի այդ, կիսով շափ կազմուած
է, ինչպէս ես ասել իմ մի այլ տեղ², անվաւեր
“Վարք Ա. Բարսղի” հատուածներից: Բացի սոյն
Վարքի հին Խմբագրութիւնից, որ չէ պահպա-
նուել, ըստ երեւութիւն, Հայոց Յայսմաւուրբում,
Խորենացին Աիկիանոսի եւ սրբա յարաբերութիւն-
ների մասին Կոստանդիանոսի հետ պատմելիս՝
օգտուել է, ամենայն հաւանականութեամբ,
նաև Եւսեբիոսի “Եկեղեցական Պատմու-
թեան”, հայ թարգմանութիւնից, այն է Փ. գրքի
ութերորդ գլխից, որը նուիրած է, ինչպէս այդ
երեւում է յօյն բնագրից, Աիկիանոսին: Ես ա-
սում եմ, յօյն բնագրից, որովհետեւ “Եկեղե-
ցական պատմութեան” հին թարգմանու-
թեան մեջ հասած ձեռագիր օրինակների մէջ

ԴՐՈՒՅԻՒՆ մէջ) կարդ ում է այլ կերպ, ակրկորդու բառը յատ-
կացնելով՝ նախադասութեան հետեւեալ մասին, եւ ոչ Եկ-
րատառին:

¹ Համեմ. Nöldere, Artashir i Papakan, էջ 23: — ԱՄԵՃ Խաքան, ՍԵՐԷՆՈՒ մաս կոչում է Թիկուազաց թա-
գաւորը: իսկ Վետանդի մաս — Խաքրաց թագաւորը:

² Տես “Հայոց վեպը” էջ 27-30, նաև “Կարսագոյն
ազրերը”, Կարիէրի. էջ 23 եւ հետո:

գժրախտաբար պակասում են Ժ գրքի մի քանի
գլուխներ, գոցա թւում նաև ութերորդը:
Ահա թէ ինչու Խորենացու բնագրի հետ հա-
մեմատելիս ես յառաջ եմ բերում, սոյն հետա-
զոտութեան երկրորդ մասում, յոյն բնագիրը,
հայերէնի պակասութեան պատճառով։ Ահաւա-
սիկ Մաղաղասի հատուածները. . . . Կաὶ τὸ λε-
γόμενον Στρατήγιον ἀνενέωσεν ὁ αὐτός Σέβη-
ρος· πρόφητος γάρ ἦν κτισθὲν ὑπὸ Ἀλεξάνδρου
τοῦ Μακεδόνος ὅτε κατὰ Δαρείου ἐπεστρατευσεν,
ὅς καὶ ἐκάλεσε τὸν τόπον Στρατήγιον· ἐκεῖ γάρ
Στρατηγήσας τὰ τοῦ πολέμου ὄρμησεν εἰς τὸ
πέραν κατὰ Περσῶν. . . καὶ ἔκτισε δημόσιον
λουτρὸν τὸ λεγόμενον Ζεύξιππον, διότι ἐκεὶ¹
ἴστατο εν μέσῳ τοῦ τετρασφτου στήλῃ χαλκῇ
τοῦ Ἡλίου καὶ ὑποκάτω αὐτῆς ἔγραψε τὸ μυ-
στικὸν ὄνομα τοῦ ἥλιου, Ζεύξιππος Θεῷ· οἱ δέ
Θράκες οὗτως ἔλεγον τὸν ἥλιον. Οἱ δέ τῆς πό-
λεως Βόζης οὗτως ὠνόμασεν τὸ αὐτὸ δημόσιον
Ζεύξιππον κατὰ τὸ ὄνομα ὅπερ εἶχε τὸ πρότε-
ρον ὁ τόπος. . . Կաὶ κτίσας ὁ αὐτὸς βασιλεὺς
καὶ κατενάντι τοῦ ἵεροῦ τῆς Ἀρτέμιδος κυνή-
γιον² μέτα πάνυ, καὶ κατέναντι τοῦ ἵεροῦ τῆς
Ἀφροδίτης Θέατρον· τὸ δὲ Ἰππικὸν ἔστησεν...
ὅπερ οὐκ ἔφθασε πληρῶσαι... Ὁ δέ αὐτὸς
Κωνσταντῖνος ἀφελόμενος ἀπὸ Ῥώμης κρύφα

1. Բնագրում „κυνήγιον“ է, այն է սորսատեղին.
ուստի մենք Խորենացու մօտ սպասում էինք սորսարան,
փոխանակ տնտեսարանի, որ նշանակում է թէատրոն, աեւ-
լարան։

τὸ λεγόμενον Παλλάδιον ξόανον, ἔθηκεν αὐτὸν
εἰς τὸν ὅπα αὐτοῦ κτισθέντα Φόρον ὑποχάτω
τοῦ κίονος τῆς στηλῆς αὐτοῦ ὡς τινες λέγουσι
Βυζαντίων δὲτε ἐκεῖ κείται.¹

Ραցή² Η. Ραρυζή³ Λαρρά⁴ ἤστη τοι γε
ταμιανακαρρούθιτινήσ, ζωγραφίσε⁵ φω-
γέλ⁶ εἰς αյσοντει⁷ βίντινε⁸ ναργίβανησονε⁹,
Φ. Σπικριαστῆσ¹⁰ τοι Στηρακασονε¹¹: Σπιανήσ¹² εἰς α-
ναδ¹³ Η. Φρρή¹⁴ Ιαγονή¹⁵ ασασονεαδρρ¹⁶ ανζίνα-
ρին¹⁷ ζαմարեալ¹⁸ շարութեան¹⁹ փոփօխումն²⁰, — ...
“ընձու αնկարելի²¹ է զիսայտուցն²² փոխել,²³ եւ²⁴
Եթովպացւոյ²⁵ զթիսութիւն²⁶, երկրորդից —
“յանրջական²⁷ իմն նախատեսութեան²⁸, եւ²⁹
“զերապայծառ³⁰ իմն առնելով³¹ շինուածս,³²
(նոր Հռովմ) Խօսքերը, երրորդից — քննելի³³
գլեփի վերջին³⁴ նախագասութիւնը³⁵ “բայց αյս մեզ
անհաւատալի³⁶ է, այլոց՝ որպէս կամք իցեն,³⁷
— որ հայ աշխարհագիրը գործ³⁸ է ածել³⁹ իւր
թուած հրէշների⁴⁰ առթիւ. “Աշխարհ Ասից Սի-
նէացւոց⁴¹ է... Յորում բնակին... կիսանձունք
երկդիմիք,⁴² վեց ձեռնիք,⁴³ փոկոտունք⁴⁴... կիսա-

1. Մաղաղ. էջ 291, 292, 320.

2. Երեմիայի մարգարեռութեան մէջ (Ժ.Գ. 23) նոյն
ասացուածքում գործ է ածուած “Հնդիկու փոխ. “Եթով-
պացին:

3. Ա. բան ընդդէմ¹ Յուլիանոսի. Ա. Էջմ. ձեռ., թ. 908,
էջ 169. — Կարիէր (Կորագոյն աղքերը, էջ 27) հակուած
է վերագրել այն հասուածը² Ա. Բարսղի վարք, ին:

4. Փ. Սոկրատ էջ 43 եւ 44. “ըստ անրջոցն տե-
սութեան³ եւ... ամենապատիկ... ոչինուածու յար-
դարեմ”:

գաղանք . . . անգլուիք, շանգլուիք եւ որ ինչ
սոցին նմանք¹:

ԶԹ գլուի վերաբերմամբ պէտք է դիտել,
որ Նիկիոյ ժողովի եպիսկոպոսների անունները
խորենացին կարող եր փոխ առնել որեւէ ըն-
թացիկ աղքիւրից, նման նորերս հրատարակած
գելցերի ցուցակին²: Արա մէջ թուած են այն
բոլոր հայրերը, որոնց յիշում է մեր պատմիչը,
սոցա թւում նաեւ չոռվմայ երեցները Բիտոն
եւ Բիկենդ, նաեւ ըստ Ռովիսի Կեսարիայում
պատահած հրաշքի ականատեսներն եւ նոյն-
պէս ժողովի մասնակցողներն. Եւթաղ Նդեսիոյ
եւ Յակովը Մծրնայ եւ Յովիան Պարսից
եպիսկոպոս: Սակայն այս ցուցակը պարունա-
կում է իր մէջ միայն լոկ անուններ, եւ նրա
մէջ չկայ ոչ Արիոսի հերետիկոսութեան բացա-
տրութիւնն եւ ոչ մանրամասնութիւններ ժողովի
մասին, որոնք, ըստ երեւութին, քաղուած են
Պատմութիւն կայսերաց, նման աղքիւրից:
Աերջինն այսպէս է նկարագրում Արիոսի գեպքը.
— «... Առ սովու (Կոստանդիանոսիւ) երեւե-

¹ Հրամ. Առաքը. Աւենեա. Էջ 46 հայ բնագրի:

² Patrum Nicaenorum nomina latine, graece, eopticę, syriace, arabice, armeniace, Lipsiae, 1898. Էջ 186, 192, 194, 196: — Աւելորդ չէ գիտել. որ Առիքատի երեկո
հայ թարգմանութեանց հրատարակութեան մէջ եպիսկո-
պոսների ցուցակը չկայ, թէեւ բնագրում յիշում է Ասիս
Կորդովաց եպիսկոպոս, Բիտոն եւ Բիկենդ երեցներ Հռով-
մից, Ազերսանդր Եղիպատացի, Եւստաթիոս Անտիոքացի.
Մակարիոս Երուսաղէմացի եւ վերջապէս չար փոկը առի ո՞ն
եպիսկոպոս Կինոպալառոյ:

ցաւ Արիոս¹ երեց յԱղեքսանդր, որ արարած ասէր զորդին Աստուծոյ, եւ էին Համախոհք Նորին փիլիսոփայք Աշետիոս եւ Աստերիոս եւ Կոմիոս, որք ասէին ոչ զոլ զորդի ի ընութենէ Հաւը, այդ իբրեւ զմի յարարածոց։ Եւ հրամայեաց Մեծն Կոստանդիանոս ի Խնդրոյ սրբոյ Հայրապետին Աղեքսանդրի լինել ժողովի ի Սիկիա, ի մայրաքաղաքն Բիթանացոց։ Եւ ժողովեցան եպիսկոպոսք ՅԺԸ. որոց ժողովին առաջնորդք։ Մակարիոս Երուսաղէմի, Աղեքսանդրոս Աղեքսանդրի, Եւստաթիոս Անտիոքու, Սեղբեստրոս Հռովմայ², Միտոփանիս Կոստանդնուպոլիսի առաջին եպիսկոպոս, յետ որոյ յաջօրդեալ մեծն Աղեքսանդրոս, որոց եւ նզովեալ զԱրիոս մերժեն յեկեղեցւոյ արտաքս. սա Հմանեցին Հաւատոս յամենասուրբ Երրորդութիւնն քարոզելով զՈրդի ի բնութենէ Հաւը, զոր խոստովանի ընդհանրական կաժողիկէ Եկեղեցի³։

Խորենացու ՀԵՆց այստեղ գործածած ասացուածքը՝ Արիոս ի գարշելիսն ընկալաւ զսատակումն առած է Կազիանզացուց⁴։

1 Քնարդրում Ցիտոս է, որ ակներեւ գրշի սխալէ փոխ։ Արիոս (տես ՀՊատամ). Կայս. Հեռ. իմ մատենագար. Էջ 23)։ 2 Խորենացու յիշած Հռովմայեցի երեցները Արիոս ի Բիկենդոյայոնեի չէ, ի՞նչ պատճառով այստեղ եւս չկան։ 3 ՀՊատամ. Կայս. տես Հեռ. իմ մատենագար. Էջ 23-27. — Միտոփանիս ընթերցուածքը ունի նաև Սոկրատի հայ թարգմանութիւնը (Էջ 105). բայց Մովսէս յիշում է միայն նրա յաջօրդ Աղեքսանդրին։

4 Տես ՀՊատամ. Աթմանաս. Հեռ. Այսէն. Միտ. թ. 217. Էջ 110։

Իսկ մանրամասնութիւնները, այն է՝ Տրդատի
եւ Ա. Գրիգորի հրաժարումը Նիկիոյ ժողովին
մասնակցելու, պատճառաբանելով քաղաքական
եւ այլ հանգամանքներով, նաեւ Ռատակէսի
հասնելը Կեսարիա այն վայրկենին, երբ մլրտում
էին Գրիգոր Աստուածաբանի հօրը, — ես վե-
րագրում եմ իրեն հեղինակի յաւելում-
ներին:

Ես երկար կանգ չեմ առնի նաեւ Դ. գլխի
վրայ: Արա մէջ հաղորդած տեղեկութիւնները
Ռատակէսի վերադարձի մասին Նիկիոյ ժողովից
կազմուած են ըստ Ագաթանգեղոսի. — “իսկ
երանելին Ռատակէս զայր հասանէլու պայծառ-
ծագեալ հաւատովըն եւ հաստատուն աստուա-
ծահաճոյ Նիկիական կանոնքն երեւեալ ի
շայաստան երկրի, առաջի դնէր թագաւորին
եւ կաթողիկոսին սրբոյ զքերեալ աւանդու-
թիւնն: Որով Ս. Գրիգորի ինոյն լուսաւորա-
կան կանոնան յաւելեալ առեալ զիւր վիճակն
զշայաստան երկիրն պայծառացուցեալ. . . . (էջ
657):

“Եղեն ժողովեալ հարք երեք հարիւր եւ
ոթեւտասն ի քակտումն Արիանոսաց, զօրս
նզովեալ մերժեցին ի հաղորդութենէ Նկեղե-
ցւոյ, Խորենացու հատուածը համապատասխան
է վերը յիշուած Կայսերաց Պատմութիւնից
առաջ բերած տողերին:

“Ինքնակալն արտասահմանեաց ի մե-
տաղս, (Խորենացու Խոսքերը) առած է Առկրատի
հայ թարգմանութիւնից (էջ 39):

Ինչ վերաբերում է մեր մատենագրի պատմութեանը դառնի բերդի մասին, ըստ իս, այդ պէտք է վերագրել ուշ ժամանակի աւանդութիւնների ազդեցութեան, որոնք վերագրում էին Հայոց նշանաւոր թագաւորին այդ կողմէրը գտնուած միջնադարեան հռովմէական արուեստի շինութիւնները, որոնց աւերակները յետոյ ուրեմն ժողովրդից ստացան “Տրդատի գահ”¹, կոչումը:

Յետին տօհմային աւանդութիւններին եւ այն՝ ոչ առանց գունաւորման, կարելի է վերագրել եւ Կամսարական իշխանական տան նահապետի մլրտութեան պատմութիւնը — այսինքն Ա. Գրիգորի ձեռքով — եւ իրրեւ ցեղապետ Երասխանաձոր գաւառը Տրդատից սեփականութիւն ստանալը:

Այս գլխի առթիւ, ուր յիշւում է Ա. Գրիգորի եւ Ռաստակէսի վախճանը եւ լերան Մանեայ այր, կոչումը, պէտք է դիտել, որ սա մի տեսակ մօղայիկ է Ագաթանգեղոսի, Փաւատոսի, Գր. Նազիանզացու գրուածքներից եւս եւ մի պատմութիւնից, որ ծանօթ էր Խորենացուն իւր ժամանակի Յայսմաւորից, որ մեզ հասել է յետին՝ Ժ եւ ԺԱ գարերու խմբագրութեամբ², այս — Մեծին Ներսիսի վարքն է³: Պարզութեան համար յառաջ բերենք հատուածներով Խորենացու խկական ազբիւրներնը այն

¹ Համեմատ. Դասեւ Ալիշանն Առյուղաբառը էջ 365:

² Ա. Յ. Ժիշտատակարանի մասին ուշելի մանրամասն կը խօսիմ առողեւ, էջ 211 եւ հետո.:

կարգով, ինչ կարգով նա օգտում է նուցանից:

Այսպէս՝ մեզ հետաքրքրող գլխի սկիզբը առած է «Ներսիսի վարքից»:

«Յամի ութուտաներորդի¹ մեծին Տըրդատայ նատաւ յամոռ սրբոյն Թաղէոսի առաքելոյ՝ Լուսաւորիչն Հայոց Դրիզոր, եւ նա գարձոյց զամենայն Հայո ի զիտութիւն ճըշմարտութեանն Քրիստոսի²»:

Արան հետեւող նոյն զԱ գլխի շարունակութիւնը փոխ է առած Ագաթանգեղոսից:

«...Ապա եկեալ՝ գտանէր ի Դարանաղեաց զաւատին, ի լերինն որ կոչի Մանայարք յանապատին: Ապա աղաչեաց... Տրդատ զԱԳրիգորիոս, զի փոխանակ այնր զի... սիրեաց զ մենաւորութեան կեանս, ձեռնադրեսցէ տացէ նմա եպիսկոպոս զաւրբ որդին իւր... զՄատակէս... Ապա եւ ինքն իսկ մեծն գրիգորիոս ելանէր զաեղօքն կարգելովք, եւ զգաւոռվքն աշակերտելովք յաշխարհին Հայոց զուարթացուցանել, զօրացուցանել, նորօգել եւ հաստատել³:

Այստեղ իսկ՝ ի միջի այլոց, փոխ է առած Կազիանզացու մի հատուածը նրա «Բան առ ինքն եւ առ Հայր» գրուածքից եւ յարմարեցրած է Գր. Լուսաւորչի ճգնաւորական կեանքի մանրա-

¹ Խորենացին ասում է «Ճճէ ամիս»: որ կարելի է բացառել արտագրաղների ժամանակակից ժամանակաշրջանը միմեւանց հետ շփոթելով:

² «Առփերք», Զ, էջ 9:

³ Ագաթ. էջ 642—643:

մասն թիւններին, — “Մին պատուե զփախուտ
իւ զլերինս և զանցոյթին և զանդար-
տութիւնն զհագուց և զմարմայ և զմուացն
յինքնաւ երթաւ... պապէս զի խռուեցի տառեց
ազաց ընդ Աստուծոյ...”¹

Յաջօրդ ԴՅ զլիում խորենացին պէսը է
և ոգտուի նոյն հեղինակի հատուածներից:

Եկատագ այ տեղեկութիւնները նոյն ԴՅ զլիու
համար Պատում քազում է Փատառուից և. «Ո.
Ներսիսի Ալարքից», որը ի գեղ է տաեւ մշա-
կուած է նոյն բիւզանցաց Հիմանքի: Կորա են
միշտում Պատակէսի նահատակութեան և Ար-
թանէսի կաթողիկոսական աթութիւն յաջօրդելու՝
մանրամաննեւթիւնները²: «Ո. Ժամանէս»,
ասած է «Ալարքում», եկաց եպիսկոպոս
Հայոց մեծաց ամս եւթե: Եւ սպան զնու Ար-
քեղացու ազգաւ Հայ ի ծովիաց զաւախին,
և բերին զմարմին Պատակիսի յԵկեղեցաց
զաւան ի Թիլն աւան, և անդ թաղեցին վաս-
եւ յաջորդեաց զաթու նորա երէց եղբայրն
Վրժանէս»:

Բաց ի զրանից խորենացին քացատրում է,
որ “Ալքեզայու եր կարգեալ ի վերակացութիւն
ի Զարք որ զն կոչեցեալ Հայոց» և որ Աստա-
կէսի սպանութիւնից յետոյ “թիգն զնաց փախր-
տական ի Ցաւրոս Ամինիկեցաց», — մանրաման-
նութիւններ, որ պակասում են «Ալարքի» մէջ:

¹ Ակու Այենան, Մի., թի., 217, էլ. 105 հ:

² Փատառու, Դի., 2—3:

"Ապրիլց է վերցուած նաև Ա. Գրիգորի Նշխարների զիւտի տեղեկութիւնները", եւ այդ "վարքին գեռ անհանդէ է Նշխարների բառ անգութեան գոնզի անանք: Տերում էմ այդ անգաւ եր Հայուածքը. . . . Ենու ամեաց վորիի ի կարգս նրեցուակաց եւ զուալ զես վախճանեալ յատ լերինն նովուացէ եւ ոչ ծառ է ան ան: եւ թաղեցին զես իւր Հանգերձիւն: . . . Եւ յաւորն յայնուիկ յայտնեցան Նշխարը Ա. Գրիգորի Հայոց Լուսուորչի, եւ ազգ եղեկայսերն Յանաց Զեհեանց եւ նու տուոք բազում լեզեան զօրաց ի ձեռն զօրավարին Արքաց հատաց, որ եկեալ բանութեամբ յափշտակեաց զիշխարս Ա. Գրիգորի եւ նու զաջ ձեռն ձայց: . . . :

Բաց ի վերցիշեալ ազբիւթերից, քնների զիմում մենք գտնում ենք տեղեկութիւններ, որոնց մասին գտուար է տաել՝ որուեցից են նորա տանուած: Այսպէս "Մանայարը" լեռան, ուր Ա. Գրիգորը ծանկուեց, բառ իւ, խորենացին կամայական է ընդունում" "Մանեայ այրք", որ կոչուել է իրը թէ Հոփիփութիւններից մէկի անանուգ, որ բնակուեց այդ լեռան մէջ: Յիւտի, Ազաթանգեղան առում է "ի

¹ Ասփեքք Ձ. Էլ. 9—10:

² Ազաթանգ, Ա. Հենր. Էլ. 642: "Մանայարը" զուցէ ուեկ ուզից եւ մէնք ուզ խորը կորդուլ "Մանեայարը", նոն գրացի Մանեանցի զուտոքի: Կառանշ զեռնորուց (1824) առ ու Փոխ: "Մանայարը": ուեկ "Մանեայ այրք": որ անդուլու սրբազրուած է Համանցի խորենացու:

խնդիր ելանէր (Տրդատ) Ա. Գրիգորի՝ ուր եւ գտցէ: Ապա եկեալ՝ գտանէր ի Դարձնաղեաց զաւատին, ի լերինն, որ կոչի Մանայարք յանապատին: Սակայն Մանեայ կոյսի մասին ոչ նա եւ ոչ միւս պատմիչները մինչեւ թ դարը ոչինչ չեն յիշում:

Ես կարծում եմ այս գեպօւմ մենք գործ ունիք յետին ժամանակում կազմուած ժողովը դական ստուգաբանութիւններից մէկի հետ, որոնց օրինակները մեր պատմագրի մօտ բաւականաշատի կան:

Ապա, Խորենացու պատմածը թէ ինչպէս Ա. Գրիգոր բնակւում է Մանեայ այրում, ինչպէս հովիւնները պատահմամբ գտան նրան մեռած եւ թաղեցին, նոյնպէս Լուսաւորչի նշխարների երեւումը ոմն ճգնաւորի՝ շատ տարիներ անցնելուց յետոյ — այս բոլորը կրկնութիւն է, ինչոր յիշում է Ս. Ներսիսի վարքը, այն տարբերութեամբ, որ մեր պատմիչը բաց ի դրանից տալիս է նոյն ճգնաւորի անունը, թերեւս փոխ առնելով յետին ժամանակի աւանդութիւններից: Նա կոչւում էր Գառնիկ:

Ա. Գրիգորի նշխարների գիւտի խնդիրը շատ կարեւոր է Հայոց եկեղեցական պատմութեան տեսակէտից: Եկեղեցական աւանդութիւնն այս մասին համաձայն է Ս. Ներսիսի վարքի եւ Խորենացու պատմութեան հաղորդածներին: Բայց այս աւանդութեան բացարձակ հակառակ է Փաւատոսի վկայութիւնը, որին բոլորին անծանօթ են մանրամասնութիւնները թէ

Հուսաւորչին թաղող հովիւների, թէ նշխար-
ների գիւտը մի ոմն ճգնաւորի ձեռքով եւ թէ
յետոյ ուրեմն այդ նշխարների փոխադրու-
թիւնը Թորդան գիւղը: Զմանելով այս խնդրի
մանրամասնութեանց մէջ, ես թոյլ եմ տալիս
միայն յառաջ բերել Փաւստոսի որոշակի
վկայութիւնը: «Արժանի եղեալ շիրիմք հան-
գըստեան. եւ մեծին Գրիգորի ի Դարանաղեաց
գաւառին, ի գիւղն, որ անուանեալ կոչի
Թորդան, (Գ դպր. Բ): » ԶԱ. Վըթանէս...
մեծաւ լալեաց տրտմութեամբ մինչեւ ի գեւղն
Թորդան ի Դարանաղեաց գաւառն յուղարկէին:
Եւ անդ ԱՌ մեծի հայրապետին Գրիգորի զսորա
սուրբ զոսկերսն հանգուցանէին, (Գ դպ. ԺԱ):
«...բերին (զՅուսիկ) ի գաւառն Դարանաղեաց ի
գեւղն Թորդան... եւ եգաւ մօտ առ Գրիգորի եւ
ընդ հարս իւր.՝¹ (Գ դպ. ԺԲ): » Ի Դարանաղեաց
գաւառին յեկեղեցին Թորդանու պատուին վասն
գերեզմանացն հայրապ. Գրիգորի» (Գ դպ. ԺԴ):

Այս բոլոր վկայութիւնները վերաբերում
են Ա. Գրիգորի մահուանը անմիջապէս հետեւող
ժամանակին՝ Գ դարուն:

Խորենացու Բ գլքի վերջին ՂԲ գլուխը
նորիրած է՝ «վախճանի Տրդատայ թագաւորին,
ընդ որում եւ ողբերգական մեղագրութիւն:»
Ափսոս, որ մեր հեղինակը չէ հալորդում Հայոց
թագաւորի սպանութեան խսկակական դէպքը.
Նա գոչ է մնում ընդհանուր խորհրդածութիւն-

¹ Այս մասին տես նաև Դարանաղեաց քննողաւու-
թիւնը Փաւստոսի մասին, էջ 20, Վիեննա 1898ին:

ներով մեր ազգի՝ բարձրայօնութեան, անօրէ-
նութեան եւ ամբարշտութեանը մասին, որով
Նա նահատակեց իւր թագաւորներից լաւագոյ-
նին։ Արա հետ միասին իւր նիւթին յարմարեց-
նում է բառեր եւ գարձուածքներ աւետարա-
նիչներից, առաքեալներից, դաւթի սաղմանե-
րից, փոխ առնելով առանձին բառեր եւ ասա-
ցուածքներ նաեւ Փիլոնից,¹ Կեղծ-կալիսթենէ-
սից,² Գր. Նազիանզացուց³, Ագաթանգեղոսից
(էջ 631) եւ ուրիշներից։ Ըսդհանրապէս, մեր
պատմագրի, ըստ երեւութիւն, նպատակն է պատ-
մել Տրդատի մասին մի այնպիսի բան, որ ան-
ծանօթ լինի Ագաթանգեղոսին եւ միւս հայ
պատմիշներին, այն է — Տրդատի սպանութիւնը
թոյնով։ Շատ կարելի է, որ այդպիսի աւան-
դութիւն գոյութիւն ունէր ժողովրդի մէջ Խո-
րենացու ժամանակ եւ պատմիշն այսպիսով
հանդէս է գալիս իրբեւ նրա արտայայտիչը։

¹ “Ալմանն Սասնանց”, էջ 24. Հայ թարգմ. (Ալ-
եկու. 1892)։

² “Ազեքսանդրի պատմութիւն”, էջ 41. Հայ թարգմ.։

³ “Բան առ Կեսար”, “Արդիք մարդկան, մինչեւ
ցի՞րը էք ծանրասիրութ... ընդգլ՞ը սիրէք զնանրութիւն
եւ խնդրէք զատութիւնն.։ Այնու. Մի. ձեռ. թ. 217.
էջ 120ա. “Առ որս.։ “Եւ պատշաճ համարիմ” զամենայն
հրապարակն չու բջանակի նշնցուցանել այնպիսի բա-
նիք զամենայն զինարքուս զեծեցուցանել շատիսու-
թեամբ եւ աղճառանօք.։ Այնու. Մի. ձեռ. թ. 96 էջ 7b
եւ 157. “Ի ժողովողն.։ “Ո՞ր ոգուու է բազում բանիցն.
ուր շատախօսութեանն հոսանք իրբեւ յաղբերէ դիմն
յանսպայութենէն.։ Այնու. Միիթարեանց ձեռ. թ. 217.
էջ 245ա։”

Ինչ վերաբերում է ծանօթ նկարագրին
“Տրդատի մահուան եւ թաղման մասին” , որ
գտնուում է՝ “Յայսմաւուքքների , մէջ եւ որը
Հ . Ալիշան եւ ուրիշներ համարում են իրբեւթէ
մեր ձեռքք չհասած Դ . գ . ք ի¹ մի հատուած կամ
որ նոյն է՝ Խորենացու պատմութեան մի “ յաւեւ
լուած ” , — ես վերագրում եմ այն յետին
ժամանակի անվաւեր գրուածքների թուին , որոնք
կազմուել են նոյն Խորենացու ազգեցութեամբ :

Այս անվաւեր գրուածքում Հայոց թա-
գաւորի սպանութեան փաստին քաղաքական
բնաւորութիւն է արուած . Եղեռնագործութեան
գլխաւոր յանցաւորն է Հայոց Տրդատ թա-
գաւորի սիսերիմ թշնամի Պարսից թագաւոր
Շապուհը , որ օգտուում էր այս նպատակի հա-
մար այն “ չար հայ մարդկանց գործակցու-
թեամբ , որոնք ցանկանում էին հեթանոսու-
թիւնը վերականգնել իրենց հայրենիքում : ”
Նրանց մէջ աչքի են ընկնում մանաւանդ Սիւ-
նեաց իշխանները , որոնց կալուածները սահմա-
նակից էին Պարսկաստանին : Պաւադիրների
թւումն էր նաեւ թագաւորի սենեկապանը :
Տրդատ՝ զգալով դաւադրութեան գոյութիւնը ,
ուղեւորուեց առ ժամանակ իր պետութեան
արեւմաեան կողմերը — Եկեղեց գաւառը :
Այստեղ Սիւնեաց իշխաններից ոմանք , որոնք

¹ Տես “ Բազմավեպ , ” 1851 թ . էջ 69—75 . Դաեւ
Ալիշան “ Այրարատ , ” 1890 : Համեմ . բաց ի սրբնից :
Langlois, Collection I եւ II . Bresset նոյն տեղ .
Զարբանալեան մ . ա . հրա . Բ : Ալիքն . 1886 , էջ 355—356 :

մասնակցում էին դաւադրութեանը, որսի ժամանակ իրը թէ պատահմամբ, նետ արձակեցին թագաւորի վրայ նրան սպանելու դիտաւորութեամբ։ Թագաւորը վերաւորուած է. նրան տանում են արքունիք եւ անկողին դնում։ Աենեկապանը տեսնելով, որ թագաւորի վերքը վտանգաւոր չէ, նրան թոյն է տալիս, որից նա մեռնում է։ Արանից յետոյ անվաւեր գրութիւնը տալիս է Տրդատ թագաւորի փառաւոր թաղման նկարագիրը թորգանում, փոխ առած համարեարանացի խորենացու պատմածից Հայոց Արտաշէս Բ թագաւորի թաղման մասին։¹ Անվաւեր գրուածքում երեւում են նաեւ փոխառումներ Փաւստոսից, Յովհան. Կաթողիկոսից (Թ դ.) եւ ինչ-ինչ կեղծ-Կալիսթենէսից. Վերջինիս պատմածը Աղեքսանդրի թունաւորման մասին, դաւաճան սենեկապանի ձեռքով, ըստ Երեւութին, յատկացրած է Տրդատին։

Ատորեւ բերած համեմատութիւնից² պարզ երեւում է, որ մեզ հետաքրքրող անվաւերը

1 Խորենացի, Բ դր. 60. Դ.յա նկարագրութիւնն եւս ըստ կարգին Մագսես փոխ է առել Յովհեով. Փաւստոսից, ինչպես ես այդ ցոյց եմ՝ առելիմ Հայոց վէպուում էջ 310։

2 ՄԱՆԱՀԻԾՐ (‘Բագմավէպ’, ՓէհիՍՑՈՒ (Գ. դպ. Գ.)) 1851, Էջ 75.), Յազագուման հաւաքառայ Թագաւորի. Հզօրի, քաջի եւ առաջինոյ. Խոկ թագաւորն Տրդատ յետ հաւատոցն ի Հրիստոս՝ ամենայն առարինութեամբք փայլեալ մինչեւ ցվախճան արի ծերութեան. այլ խստասրտու-

Ակա յետ այստիկ թագաւորեաց խոսրով Կառակ. թռուն Խոսրովու, որդի քաջի եւ առաջինոյն Տրդատոյ արքայի։
ԽՈՐԵՆԱՅԻ (Բ դր. Պ.Բ) . . . Աս (Տրդատ) յետ հաւատոցն որ ի Հրիստոս, ամենայն առաքինութեամբք

չներկայացնելով ոչինչ ինքնուրոյն, զուրկ է միեւնոյն ժամանակ օրեւէ նշանակութիւնից:

Թիմ ազգիս մերոյ կամ բացափայլեալ ... Այլզիրաստմբարտաւաւուն մեռն թիմ կամբը առեւ, որ իւ պէղբանէ պատահէցին՝ ամենայն զբութանց ազատ թիմ ազգիս մերոյ յիսպատճառք. քանզի շարք ու մահք հրամանաւ. Ըստշոյ խորհեցան պատճենել զՏըրդաւուն ... մանուս անդ ազատին Արևելաց կողմանցն, որք առաւ եւ հրամանաւակասարք Ըստշոյ լինելին վասն աշխարհներ իւրեանց խաղաղական մեռլոց: Որք եւ իւ յորս երեց երբեմն ընդ թեազաւուրին լինելով՝ յորոց եւ խռցաւ լինի թեազաւուն, որպէս թէ յանդ է առ ուստիք եկեալ դիպեալ պատահնաց ներկն, եւ եկեալ յարքունին դնել իւ մահինս առկաւ: Ինչ վիրաւորեալ: Յորոց մասեւ սենեկապանն այն պատճել զվերս նորա, եւ անեակալ զի ու մեռանել նման ի վիրեն՝ արքացանէ զնումահու եւ վախճանէ, որ յեւոյ յայտնի խել եղեւ ի նորին խորհրդակցացն էւ բարձեալ առարկան զնու ի թարգամանի արծաթամբ առաջարկան դիմակիր դակարանը, յարում լծեալ չորիք ուսկեանձք, եւ դունակ գունակ հանդ է բարձիր զարդարելով, եւ վաշտը զօրացն ասաի եւ անափ վասեալ զինուք եւ բացափայլեալ ... Այլզիրաստմբարտաւաւուն կամբը առեւ, զարդարին մասաւանդը առաջարիք պաշտանէիցն ԿԱՐԴԱՐԵՍՆԵՐԸ (Եջ 174, 177, 185) ... եւ Յա զզու շաղախեալ դիրովի մասայց նման (Ազերասանդրի) ... Իսկ յանեկարծ օրէն յամենայն Մարկոսունցոցն եղեւ դաշին ու ժողովներին եւ միահամարտուու ընթեազեալք յապատճանն առեւ լով՝ թէ սպանին սենեկապանըն զնու ... Եւ ապա առեալ Պարզամեռին ... Եւ զմակալ զմարմինն (Ազերասանդրի) եւ եղեալ իւ վերայ կառաց չորոց եւ տանէր յէրիպառաւ ...

ԽՄՐԵՆԱԾԻ (Գր. ից) “... հրամացեաց (Արշակ) նոյն Աարգանայ ի նոյն օրսին սպանինել զփնել, որպէս թէ ընդ խարս ինչ վրեակաւ, երեսց կամբ ձգել, նման պատահնաց նետն ...” Ibid. (Գր. կ) “... Պազգաղը (Արտաշեսի) էին առեկենք, գահոցք եւ անկողիքն բեհեղեաց, եւ ոգաւունանն որ մարմեռվն ունկնիքել ... Եւ զգահոյիքն շարք՝ որդիքն եւ բազմութիւն ազգ ականացն եւ առ այսորիք պաշտանէիցն

Բաւական է զրա համար մատնացոյց լինել նրա կրկու կէտերի վրայ:

Կախի՝ անվաւերի հեղինակը անգիտ ի տակ-
ցոր է նու փոխ է առնում խօսենացու ասածը
շեւ զգահցիքն շուրջ որդիիրն, — որ վե-
րաբերում է Արտաշեսին, որը յիրաւի ուներ
շատ օրդիներ, մինչդեռ Տրդատի որդոց մա-

նշանակոր. իսկ առաջի դա-
դապացն ձայն առառուածոր-
հնութեան էւ բարձրանոր
խնկոց. իսկ անոնի էւ առափ
բարեկամիք էւ սիրելիք, բն-
առանիք էւ բազումը յորդոցն
նորս հետեւ ակ անզեալ, եւ
զինի դադապացն մոլլը եւ
առաջիք ուղաց, եւ կուսանը
ո զրառառ թ ժողով ուղաց առե-
նացն ուսմիկոցն, որ եր-
թուցին զհետ անթիւ բազ-
մութեամբ: Եւ այսպէս հա-
սեալք ի առջին, արարեալ
տառած թագաւորական ի
քարտոց կննեաց, եւ ի վերոյ-
տագակի արկեալ, յարում էւ
զեալ զգ անձնն պատռուածուն,
զանու շահուա զգառառագն,
զմեն զառառական որն. եւ տա-
րիալ թաղեցին զնութ ի առջ-
ուջ սրբուանաց մեծին Դրի-
զորի, զոր պարապեալ ան-
ուանեաց իւր սլարութզ...
Տրդատ թագաւորեալ ամս
յիսուն եւ եօթն եւ առա-
կառառական... .

զինու որութիւնք, եւ նահա-
պեարն էւ նախարարու-
թեանցն գունզը եւ ման-
գամայն զօրականացն վաշոր
... եւ առաջի որդնձի հար-
կանելով մոլլս, եւ զինին
ձայնար էւ աշխարազ կա-
նուցք, եւ զհետ բազու-
թին ուսմիկն: Եւ այսպէս
տարեալ թաղեցին... .

Ibid., Բ. 1. Բ. 4... Տրդատ
... թագաւորեաց ամս յի-
սուն եւ զից:

ՅՈՒՆԻՍ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
(Երրու հրա. էջ 55). «... Ա-
սուս զինի բազում անցց
կառանէ զուրբ մարդին նորա
(Ա. Դրիզորի) Գունզինի ունի
հզնուուոր՝ առառու անցին ի մե-
զոցին առաջութեամբ, եւ
առարեալ գնէ ի զեօղն Թուր-
զան յիւր իսկ ի զրօսանց
պարտիզկանն: Զհետ ամաց
ինչ եւ Ա. Տրդատ... առակալ
նման յարրաց յու մետքու,
զոր պարեալ համեզու ցանեն
ի նոյն առանի ի նոյն պար-
աբգեան, մերձ եղեալ ի քնա-
րանս Ա. Դրիզորի... .

սին պատմութիւնը բաց ի Խոսրով Փաքրից աեւ-
զեկութիւն չանի: Եւ երկրորդ՝ Տրդատ թա-
գաւորին թաղում են Թորդանում, որ հակա-
ռում է պատմութեան հաստատ տեղեկութիւն-
ներին: Յայտնի է, որ Հայոց թագաւորներին,
դոնէ գ. եւ դ. դարերում, թաղում էին յայտնի
Անի բերդում, Դարանաղեաց գաւառում:
Հեթանոսական դարաշրջանում այստեղ էր
Հայոց վեհագոյն Աստուծոյ Արամազդի տաճարն,
այնտեղ եւս պահւում էին թագաւորական գան-
ձերը: Թէ յատկապէս Անի բերդը Հայոց Ար-
շակունիների գամբարանն էր, երեւում է Փաւա-
տոսից, որը հազորդում է, թէ «Ապա... փո-
խեալ լինէր քաջ արանցն աշխարհաշենն Խոս-
րով», թագաւորն Հայոց մեծաց: Ժողովալ,
աշխար եղեալ, լացին ամենայն սահմանք աշ-
խարհաց գաւառաց Հայոց մեծաց. եւ տարան
առ իւր նախնիսին (sic) յԱնին յեկեղեցա-
գաւառն Դարանաղեաց» (գ., ժա):

Արանից ակներեւ է, որ Խոսրովի Հայրը
Տրդատ եւս այստեղ էր թաղուած: Այս հաս-
տատուում է, բաց ի զբանից, նոյն պատմչի յե-
տագայ խօսքերից այն մասին, թէ ինչպէս Պար-
սիկները Դ. դարում Անի ամուր բերդաբաղան
առնելուց յետոյ, ձեռք ձգեցին բոլոր այնտեղ
գտնուած գանձերը եւ մինչեւ իսկ բանալով
Հայոց թագաւորների գամբանները, իրենց հետ
վերցրին նաեւ նոցառկրները (Փաւատոս, գ., իէ):
Ինքը Խորենացին բառացի կրկնում է (գ., ժ. եւ
իէ) սոյն վկայութիւնը Փոքր Խոսրովի Անիում

թաղւելու եւ այս բերդում Հայոց թագաւորների շիրիմներ գտնուելու մասին:

Ենչ վերաբերում է թորդան գիւղին (Նոյնպէս Գարանազեաց գաւառում), որ տեղը ըստ անվաւերի թաղւեց Հայաստանի առաջին քրիստոնեայ թագաւորը, իսկապէս, ինչպէս մենք արդէն աեսանք, Հայոց կաթողիկոսների գամբարանն էր, իրեւ նոցա սեփական կալուածք այնտեղ էին Ա. Գ. Լուսաւորչի, Նրա որդու Արթանէսի եւ թռու Յուսիկի շիրիմները:

Տրդատի եւ Լուսաւորչի թաղման տեղերը նոյնացնելուն կարող էր առիթ տուած լինել անվաւերի հեղինակին՝ բաց ի Փաւատոսի չհասկացուած մի կէտից (Կ., Ժ. Պ.), Յովհան Կաթողիկոսը, որը, ըստ կարդին, օգտուել է յետին աւանդութիւններից:

II. II. II. II. II. II.

Sep. 2.

Oct. 2.

12	8	<i>q.</i>	<i>mag.</i>	2	<i>p̄h̄q̄m̄h̄h̄ḡ</i>	<i>p̄h̄q̄m̄h̄h̄ḡ</i>
"	9	<i>b.</i>	"	5	<i>q̄h̄p̄f̄m̄h̄l̄m̄</i>	<i>q̄h̄p̄f̄m̄h̄l̄m̄</i>
"	10	<i>q.</i>	"	8	<i>p̄h̄q̄m̄h̄h̄ḡ</i>	<i>p̄h̄q̄m̄h̄h̄ḡ</i>
"	11	<i>q.</i>	"	9	<i>q̄d̄m̄m̄p̄m̄f̄d̄f̄h̄h̄h̄p̄</i>	<i>q̄d̄m̄m̄p̄m̄f̄d̄f̄h̄h̄h̄p̄</i>
"	15	<i>b.</i>	"	6	<i>ūp̄f̄ḡ</i>	<i>ūp̄f̄ḡ</i>
"	18	<i>q.</i>	"	4	<i>p̄k̄</i>	<i>p̄k̄</i>
"	19	<i>q.</i>	"	6	<i>z̄m̄d̄m̄p̄ ūp̄</i>	<i>z̄m̄d̄m̄p̄ k̄ q̄f̄m̄m̄ē f̄m̄p̄k̄.</i>
					<i>z̄m̄ȳf̄h̄ ūp̄</i>	
"	24	<i>q.</i>	"	14	<i>z̄p̄b̄</i>	<i>z̄p̄b̄</i>
"	30	<i>q.</i>	"	5	<i>z̄m̄p̄m̄m̄ z̄m̄ȳf̄h̄</i>	<i>z̄m̄p̄m̄m̄ z̄m̄ȳf̄h̄</i>
"	32	<i>q.</i>	"	2	<i>ūp̄m̄m̄f̄d̄f̄h̄h̄h̄</i>	<i>ūp̄m̄m̄f̄d̄h̄h̄h̄</i>
"	40	<i>q.</i>	"	10	<i>z̄m̄w̄ h̄m̄p̄f̄m̄h̄</i>	<i>z̄m̄w̄ h̄m̄p̄f̄m̄h̄</i>
"	40	<i>b.</i>	"	2	<i>m̄f̄m̄h̄ḡ</i>	<i>m̄f̄m̄h̄ḡ</i>
"	47	<i>q.</i>	"	14	<i>p̄h̄h̄h̄</i>	<i>p̄h̄h̄h̄</i>
"	50	<i>q.</i>	"	10	<i>z̄m̄ȳf̄h̄</i>	<i>z̄m̄ȳf̄h̄</i>
"	51	<i>b.</i>	"	13	<i>p̄m̄z̄m̄p̄q̄h̄l̄</i>	<i>p̄m̄z̄m̄p̄q̄h̄l̄</i>
"	53	<i>b.</i>	"	5	<i>z̄m̄p̄m̄p̄m̄h̄h̄h̄</i>	<i>z̄m̄p̄m̄p̄m̄h̄h̄h̄</i>
					<i>z̄m̄p̄m̄p̄m̄h̄h̄h̄</i>	
"	54	<i>q.</i>	"	4	<i>p̄h̄z̄m̄p̄h̄h̄ . . . z̄m̄q̄h̄m̄h̄</i>	<i>p̄h̄z̄m̄p̄h̄h̄ . . . z̄m̄q̄h̄m̄h̄</i>
					<i>z̄m̄ȳf̄h̄ (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7)</i>	<i>z̄m̄ȳf̄h̄ (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7)</i>
					<i>q̄h̄p̄m̄p̄h̄p̄m̄d̄ 53 b̄p̄h̄</i>	<i>q̄h̄p̄m̄p̄h̄p̄m̄d̄ 53 b̄p̄h̄</i>
					<i>w̄īd̄ q̄h̄m̄h̄q̄m̄h̄ d̄m̄h̄ā</i>	<i>w̄īd̄ q̄h̄m̄h̄q̄m̄h̄ d̄m̄h̄ā</i>
					<i>f̄d̄m̄f̄d̄ f̄h̄h̄p̄</i>	<i>f̄d̄m̄f̄d̄ f̄h̄h̄p̄</i>

S- $\pi \rightarrow L$ L- $\pi \pi \pi'$

126	$\frac{q}{\sqrt{s}}$	$\pi\pi\pi$	4	$\text{Uniq}_1 f_{\text{final}} \delta^2 \text{Uniq}_1 g^2$	$\text{Uniq}_1 f_1 = f_2 \delta^2 \text{Uniq}_1 g^2$ (3 terms)
					$f_2 \leftrightarrow f_3$ & $\delta^2 \leftrightarrow -\delta^2$, $\pi\pi\pi$
					\leftrightarrow $\text{Uniq}_1 f_1 \delta^2 \leftrightarrow -f_1 \delta^2 \text{Uniq}_1$
					$\text{S-L} \sim \text{Uniq}_1 f_1 \pi\pi\pi + f_1 \pi\pi\pi$
					$+ f_1 f_2 f_3 \pi\pi\pi^2 \sim \text{Uniq}_1 f_1 \pi\pi\pi \pi^2$
= 59	$\frac{q}{\sqrt{s}}$	π	8	$\text{Uniq}_1 f_1 \pi\pi\pi f_2 \pi\pi\pi$	$\text{Uniq}_1 f_1 \pi\pi\pi f_2 \pi\pi\pi$
= 59	$\frac{q}{\sqrt{s}}$	π	9	$\text{Uniq}_1 f_1 \pi\pi\pi \rightarrow \text{Uniq}_1 f_1 \pi\pi\pi$	$\text{Uniq}_1 f_1 \pi\pi\pi \rightarrow \text{Uniq}_1 f_1 \pi\pi\pi$
= 73	$\frac{q}{\sqrt{s}}$	π	10	$\text{Uniq}_1 f_1 \pi\pi\pi f_2 \pi\pi\pi$	$\text{Uniq}_1 f_1 \pi\pi\pi f_2 \pi\pi\pi$
= 74	$\frac{q}{\sqrt{s}}$	π	9	$\text{Uniq}_1 \pi\pi\pi \text{Uniq}_1 \pi\pi\pi f_2 \pi\pi\pi$	$\text{Uniq}_1 \pi\pi\pi \text{Uniq}_1 \pi\pi\pi f_2 \pi\pi\pi$
= 74	$\frac{q}{\sqrt{s}}$	π	18	$\text{Uniq}_1 \pi\pi\pi f_2 \pi\pi\pi \rightarrow \text{Uniq}_1 \pi\pi\pi$	$\text{Uniq}_1 \pi\pi\pi f_2 \pi\pi\pi \rightarrow \text{Uniq}_1 \pi\pi\pi$
= 83	$\frac{q}{\sqrt{s}}$	π	11	$\pi\pi\pi \text{Uniq}_1 \pi\pi\pi$	$\pi\pi\pi \text{Uniq}_1 \pi\pi\pi$
= 85	$\frac{q}{\sqrt{s}}$	π	15	$\text{Uniq}_1 \pi\pi\pi \text{Uniq}_1 \pi\pi\pi$	$\text{Uniq}_1 \pi\pi\pi \text{Uniq}_1 \pi\pi\pi$

ԵԶԳԱՅԻՆ ՄԵՍԵՆԵԳՐԱԿ

- Ա. Գալէմքեարեան Հ. Գ. Կ ո յ ի ս վ . , Ուսումնասիրութիւնը Լեհանայոց ղատասահագրոյն : 1. Պիշով, Լեհանայոց նին իրաւունքը : 2. Գոչէր իրաւունք Հայոց : 1890: 8° Երես՝ 85+59: Փր. 1.25
- Բ. Մէջէկվիշեան Հ. Գայրիկէ, Ազգաբանութիւն ազնուական գարմին Տիւզեանց . (պատկերագրով :) 1890: 8° Երես՝ 50: Փր. 1.—
- Գ. Տաշեան Հ. Յակովիսս, Ազաթանգնդոս առ Դէորգայ տարիի նախակապոսին և ուսումնասիրութիւն Ազաթանգնդեայ գրոց : 1891: 8° Երես՝ Ժ+159: Փր. 1.25
- Դ. Գևոմետրիսս Տանի Արեւելեան Հայքի Շուրումինաւ : Թրգմ. Հ. Գ. Վ., Գալէմքեարեան : 1891: 8° Երես՝ 79: Փր. —85
- Ե. Տաշեան Հ. Յակովիսս Վուսումնասիրութիւնը Ստոյն-Կալիստենայ վարոց Աղեքամնդրի : 1892: 8° Երես՝ 9+272: Փր. 3.—
- Զ. Ալպէր Տըվլէկ եւ Գ. Փիտոն, Ուղեւորութիւնի ի Փոքր Ասիս : Թրգմ. Հ. Յ. Վ., Գաշեան : 1892: 8° Երես՝ 82: Փր. 1.—
- Է. Մատ Նիկ ., Ամառնային ուղեւորութիւնից դէպ ի Հայս : Թրգմ. Ոստիքիոս Անոփեան : 1892: 8° Երես՝ 89: Փր. 1.25
- Ը. Գարիէր Ա., Նորագոյն աղքաբը Մովսիսի Խորենացոյն : Հատ. Ա.: Թրգմ. Հ. Յ. Վ., Գաշեան : 1893: 8° Երես՝ Ժ+51: Փր. 1

- Թ. Գալէ մքես բեմական շ., Գրիգորիս վ., Պատմութիւն հայ քազբութեան: Հար. Ա. 1794—1860: (1 լուսանկարով:) 1895: 8° Երես՝ 232: Ֆր. 2.50
- Ժ. Կոնյակի բ. Փ. Ա., Խնութիւնը զրոց Դաւթի Ալյաղթի: Թրգմ. և յառ. Հ. Յ. Վ., Տաշնան: 1893: 8° Երես՝ Է+92: Ֆր. 1.25
- ԺԱ. Գովրիկեան Հ., Գրիգորիս վ., Հայր յեղիսաբեթուպոխ Դրանսաբունիոյ 1680—1779: (1 գրեկատիպ.) 1893: 8° Երես՝ Ժ+533: Ֆր. 4.50
- ԺԲ. Խաչաթ եւ եմա Գր., Զինոր Գլակ. համեմատական ուսումնասիրութիւն: 1893: 8° Երես՝ 78: Ֆր. 1.—
- ԺԳ. Տեր-Մովսիս իսկան Փարուադան, Հայ գիրական տունը: Թրգմ., Հ. Յ. Վ., Պիլէզիկնեան: (6 տախտակ՝ 55 պատկ.): 1894: 8° Երես՝ 103: Ֆր. 2.—
- ԺԴ. Գալոյն էկր Ա., Նորագոյն աղքարք Մովսիս Խորենացւոյ. Հար. Բ. կամ Յանելուած: Թրգմ., Հ. Յ. Վ., Տաշնան: 1894: 8° Երես՝ ԺԱ+43: Ֆր. 1.—
- ԺԵ. Տաշեան Հ., Յ. Յ. Վ., Ուսումնասիրութիւնը հայերէն փոխառեալ բառից: Ա.՝ Հ. Հիւզման, Սեմական փոխառեալ բառներ հին հայերէնի մէջ: Բ.՝ Փրոբէման Կ., Յունական փոխառեալ բառներ հայերէնի մէջ: Գ.՝ Հ. Հիւզման, Հայկական Յատուկ անուններ: 1894: 8° Երես՝ 9+145: Ֆր. 2.—
- ԺԶ. Տաշեան Հ., Յակովոս վ., Մատենագրական մասն ուսումնասիրութիւնը: Հար. Ա. Հ—Զ: Ա. Նեմիսիոս: Բ. Պրոկո Դիաղոփոս: Գ. Խորովիկ: Դ. Գիրը Հերձուածոց կամ Խափիսան: Ե. Պրոկո: Զ. Սկեուլոս իմաստաէք: 1895: 8° Երես՝ ԺԲ+294: Ֆր. 3.60
- ԺԷ. Տաշեան Հ., Յակովոս վ., Հայկական աշխատասիրութիւնը հայագէտ Թ. Վլթթէքի, ի մի ամփոփուած և թարգմանուած հանդեսը ծանօթութեամբ: 1895: 8° Երես՝ 202: Ֆր. 2.50
- ԺԸ. Տիկրեան Կ., Սեւ ժովու ուսումնական եզերը: 1895: 8° Երես՝ 192: Ֆր. 2.—
- ԺՄ. Գովրիկեան Հ., Գրիգորիս վ., Դրանսաբունիոյ Հայոց Մետրապոլիսը կամ Եկարտագիր Անրա

- Հայուրաղարի ի գիր և ի պատկերու: 1896: 8°
Երես՝ թ+352: Փր. 3.60
- Ի. Տաշեամ Հ. Յակովը ու Պ., «Վայրդապնութիւն առաքելոց» մավաւերական կանոնաց մատենաց. Թուղթ Յակոբայ առ Կողբատու և Կամոնք
Թագղէի: 1896: 8° Երես՝ թ+442: Փր. 6.—
- ԽII. Տումաչեկ Վ., Սասուն և Ցիգրիսի աղբերաց
սահմանները: Պատմական և տեղագրական հետազոտութիւն: Մամն Առաջին Պատմական տեղեկութիւնը Սամոյ վրայ: Թրզմ. Հ. Ռ. Գրիգորիկ-
ման: 1896: 8° Երես՝ թ+62: Փր. 1.—
- ԽIII. Կարսիկը Ռ., Արգարու գրոյցը Մովսէս Խորե-
նացույ Պատմութեան մէջ: Թրզմ. Հ. Գարբիէլ Վ.
Մէնէմիշեան: 1897. 8° էջ ծ.9+107: Փր. 1.50
- ԽIV. Յովանանեան Հ. Վ., Հետազոտութիւնը Նախ-
նեաց ոսմկօրէնի վրայ: Ուսումնափրութիւնը և
քաղուածներ: Մամն Ա. Օսմկօրէն մատենագրու-
թիւնը: Տետր Ա: 1897. 8° էջ Ը+272: Փր. 4.—
- ԽV. Յովանանեան Հ. Վ., Հետազոտութիւնը Նախնեաց
ոսմկօրէնի եւն: Տետր Բ: 1897. 8° էջ Ը—Ը—
273—522: Փր. 3.—
- ԽVI. Գեղցէր Հ., Համառուպատմութիւն Հայոց: Թրզմ.
Հ. Գր. Վ., Գալէմքարեան: Յաւելուածք թար-
գմանշին՝ 1. Յանկ 1895—1897 Հայոց կոտորած-
ներու առթիւ լոյս տեսած զրերու: 2. Գաւազա-
նագրոք Կաթողիկոսաց և Պատրիարքաց Հայոց:
1897 8° էջ Ը+130: Փր. 1.50
- ԽVII. Մէնէմիշիշեան Հ. Կարսիկէ Վ., Գիրը (կամ
յօդուածք) զրելու արունեացը: Նորու Նեղինակնե-
րուն ուղղեալ բանի մը կաթուոր ակնարկութիւն-
ները: Յաւելուածք Գիրը կարգալու արունեացը:
1898: 8° էջ Ը+123: Փր. 1.25
- ԽVIII. Խաչաթեան Գ. Ի., Մ. Խորենացու Նորագոյն
աղբիւթների մասին ըննադատական ուսումնա-
փրութիւնը: 1898: 8°, 56 էջ: Փր. 1.—
- ԽX. Տաշեամ Հ. Յ., Ակնարկ մը հայ նագրու-
թեան վրայ: Ուսումնափրութիւն Հայոց զրչու-
ներ ժամանակակից:

- թեան արտևատին: (10 զնկատիպ պատկերով:) 1898: 8° ԺԱ+202 էջ: ֆր. 2.50
- ԻՐ. Դադաշեան Յ., Փաւատոս Բիզանդացի և իր պատմութեան խարդախողը: Մ. Խորենացու աղքաւթեարի ուսումնափրութիւն: 1898, 8° 175 էջ: ֆր. 2.50
- Լ. Մուհիկամ Լ., Հայերէն բարբառախօսութիւն: Թրգմ. ի ուսութէնէ Հ. Գ. Վ., Մէնէվիշնան: 1899, 8° Երես՝ է+26: ֆր. —.50
- ԼԱ. Քուկամ Հ. Յ., Հայր ի Զմիւռնիա և ի չըշակայս: Հատոր Ա. Զմիւռնիա և Հայր. (պատկերազարդ:) 1899: 8° Երես՝ ԺԲ+369: ֆր. 5.—
- ԼԲ. Քուկամ Հ. Յ., Հայր ի Զմիւռնիա և ի չըշակայս: Հատոր Բ. Զմիւռնիոյ վիճակին զլիսաւոր քաղաքներն և Հայր. (պատկերազարդ:) 1899: 8° Երես՝ Ժ+161: ֆր. 2.50
- ԼԳ. Գովրիկեամ Հ. Գրիգոր Վ., Հայր յԵղիսաբեթուպոլիս Դրանսիուլանիոյ. Բ. Հատոր 1780—1825. (1 զնկատիպ:) 1899: 8° Երես՝ է+558: ֆր. 5.—
- ԼԴ. Գագամեամ Յ., Ելզովիոյ Հայոց զաւառաբարբառը: 1899: 8° Երես՝ է+124: ֆր. 1.—
- ԼԵ. Կարսիկի Ա., Հնթանոս Հայատանի ութ մենաններն Ազաթանզեղոսի և Մ. Խորենացւոյ համեմատ: Թրգմ. Հ. Յակովոս Վ., Տաշեան: (1 աշխարհագրէն տախտակով:) 1899: 8° Երես՝ 48: ֆր. —.70
- ԼԶ. Տաշեամ Հ. Յ., Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ, ըստ Ն. Մատիք, տնդեկատուութիւն և քաղուածքներ: 1900: 8° Երես՝ ԺԱ+198: ֆր. 2.50
- ԼԸ. Տաշեամ Հ. Յ.. Մատենագրական Մանր Ուսումնափրութիւնը. (տես ԺԶ:) Մանր Բ: է-Ժ. Խիւար և իր իմաստութիւնն, Ազաթանոս և իր Յորդորականը առ Յուստինիանոս, Թղթակցութիւն Արգարու և Քրիստոսի ըստ Նորագիւտ արձանագրութեան Եփեսոսի, և Գէորգայ Պիսիդեայ Վացօրեայր: 1901: 8° Երես՝ ԺԲ+388: ֆր. 4.50
- ԼԾ. Գ. Ք. Շեր-Պողոս Կամ, Նկատողութիւններ Փաւատոս Պատմութեան վերաբերեալ: 1901: 8° Երես՝ է+110: ֆր. 1.50

- ԽԹ. Ակրեր Դր., Սիմոն, Արարատը Ս. Գրոց ԺԷ: Թրգմ. Հ. Բառնաբաս Վ., Գիլէզիկնան: 1901: 8° Երես՝ Ը+77: Փր. 1.—
- ԽԱ. Սահմաջնական Յովսեփ Վ., Ասոքնատանեայ եւ Պարսիկ սեպագիր արձանագրութիւնը կամ նոցին քաղուածք որոնք Նախրի-Ռուարու աշխարհին պատմութեան կը վերաբերին: 1901: 8° Երես՝ 262: Փր. 4.50
- ԽԱ. Խաչաթեամց Բագրատ, Հայ ժողովրդական զիւցազնական վէսը: 1903: 8° Երես՝ Ը+72: Փր. 1.—
- ԽԲ. Մէկէվիշեամց Հ. Գարուիկ Վ., Արդի լեզուագիտութիւնը: Հատոր Ա.: 1903: 8° Երես՝ Ը+204: Փր. 3.—
- ԽԳ. Մարկար Դր. Յ., Հայ Բգեաշխը: Թրգմ. Հ. Թ. Կէտիկնան: 1903: 8° Երես՝ 44: Փր. - .75
- ԽԴ. Գևորգ Հ., Ակզենտառորութիւնը Բիւզանդեան բանականմերու դրութեան (1 աշխարհագրական տախտակով): Թրգմ. Հ. Գ. Գարանֆիլեան: 1903: 8° Երես՝ Ը+83: Փր. 2.—
- ԽԵ. Կիռիկ Ակրեամ Բ. Վ., Ժովք, Ժովք-Տլուր եւ Հոռոմ-Կլայ, պատմական եւ տնտեղագրական ուսումնասիրութիւն: (1 աշխարհագրական տախտակով) 1904: 8° Երես՝ Ը+119: Փր. 1.50
- ԽԶ. Կիռիկ Ակրեամ Բ. Վ., Կոլոտ Ցովհաննէս Պատմութիւնը: 1904: 8° Երես՝ Ը+227: Փր. 3.50
- ԽԵ. Պեղերսըն Հ., Նպաստ մը Հայ. լեզուի պատմութեան: Թարգմ. Հ. Գ. Գարանֆիլեան: 1904: 8° Երես՝ Ը+87: Փր. 1.25
- ԽԸ. Տէր-Մէրտչեան Գ. Է. Աճառեամ Հ. Յ., Համուեամ Հ. Յ., Հնասութիւն եւ համեմատութիւն Եղնկայնորագիւտ ձեռագրին: 1904: 8° Երես՝ Ը+110: Փր. 1.50
- ԽԹ. Գովրկեամ Հ. Գ. Իզոր Վ., Հայր յԵղիսաբեթուապոլիս Դրանսիլուանիրյ. Գ., Հատոր 1825-1904: 8° Երես՝ Ժ+663: Փր. 7.—

- Ծառ Արք. Մ. , Հայաստան , Թրղաստան եւ արեւ-
մոլեան Պարսկաստան քաղելական-ասորեստանայ
սևագրերու համաձայն: Թրզմ. չ. թ. Պիլէզիկ-
նան: Տ^օ Երես՝ Է+222: Փթ. 3.—
- ԺԱ. Խաչաթեանց Պրոֆ. Գ. թ., Հայ Արշակունիք
ըստ Մովսէ. Խորենացւոյ, կամ Նոր ուսումնասիրու-
թիւններ Մովսէ. Խորենացւոյ մասին: Թրզմ. Արսէն
Ս. Սիմոնեանց: Տ^օ Երես՝ Է+124: Փթ. 1.50

